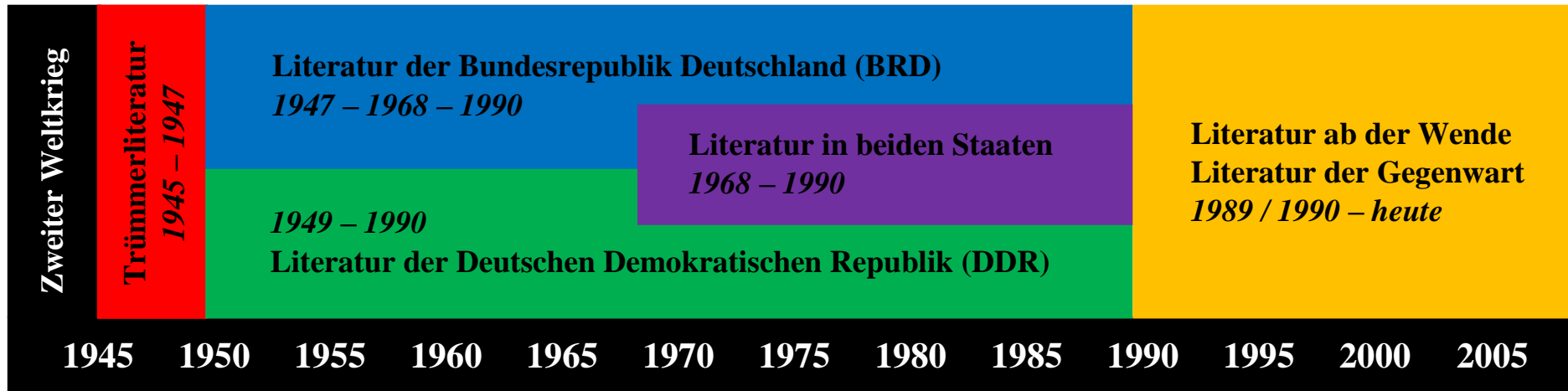

4V – Übersicht Deutschsprachige Literaturgeschichte 1945-2015

1.	Trümmerliteratur & „Stunde Null“	1945-1947 (S. 2-11)
2.	Wolfgang Borchert – Nachts schlafen die Ratten doch	
3.	Paul Celan – Todesfuge	
4.	BRD-Literatur – Aufarbeitung & Verdrängung des Krieges	1947-1968 (S. 12-18)
5.	Die Gruppe 47	
6.	DDR-Literatur – Auseinandersetzung mit Krieg und Faschismus	1949-1989 (S. 19-23)
7.	Bertolt Brecht – Die Lösung	
8.	Literatur in beiden Staaten: RAF-Terrorismus & Erinnerungskultur	1968-1989 (S. 26-31)
9.	Richard von Weizsäcker – Rede am 8. Mai 1985	
10.	Deutschsprachige Literatur ab 1989: Wende-Literatur	1989-2015 (S. 32-38)
11.	Thomas Brussig – Am kürzeren Ende der Sonnenallee	

1945 – 1947: Trümmerliteratur & „Stunde Null“

Historische achtergrond

Op 8 mei 1945 capituleert Nazi-Duitsland en wordt het bezet door de geallieerde overwinnaars (Sovjet-Unie, de VS, Engeland & Frankrijk). Na de totale overgave werd Duitsland uiteindelijk verdeeld in de bezettingszones die de basis waren voor de Duitse deling in de DDR en BRD. (1949-1990). Tijdens de Conferentie van Potsdam werd vastgesteld welke verdere maatregelen er genomen moesten worden om Duitsland te “denazificeren”. Oorlogsmisdadigers moesten veroordeeld worden en er moest een basis komen voor een democratische rechtsstaat met zo min mogelijk machtsmisbruik. Niemand wilde een herhaling van De Tweede Wereldoorlog.

Situatie in het land

Er was totale chaos in het land en vooral de nederlaag, het menselijk leed, vermiste soldaten, de vele doden, de miljoenen vluchtelingen en het schuldgevoel stond centraal. Er wordt gesproken van “Stunde Null”; er was niks meer over en men moest opnieuw beginnen om Duitsland op te bouwen (in economisch, cultureel en literair opzicht). Het Marshallplan moest het land er weer boven op brengen. De Trümmerliteratur is het nieuwe begin van de Duitse naoorlogse literatuur.

Literatuur

Periode gelijk na de oorlog (1945) tot economische opleving (rond 1950). Trümmerliteratur heet ook wel ‘Heimkehrerliteratur’, ‘Literatur der Stunde Null’ of ‘Kahlschlagliteratur’, duidend op de vele mensen die terugkwamen uit ballingschap/vluchttonderkomen na het verwoestende schrikbewind van de nationaalsocialisten. De schrijvers uit deze periode zijn ook vaak teruggekeerde soldaten, vluchtelingen of gevangenen die hun ervaringen door hun literaire verhalen deelden. In de eerste jaren van de oorlog was er nog veel censuur en uiteraard sprake van gebrekkige materiële omstandigheden. Hoe moest de Duitsland nu omgaan/verdergaan met de erfenis van het Derde Rijk als smet op taal en cultuur?

Duitsland lag in puin (in Trümmern) en moest weer helemaal opnieuw beginnen en opgebouwd worden (= Stunde Null). De Trümmerliteratur is vooral in Duitsland een belangrijke stroming in de literatuur, in andere landen speelt het nauwelijks een rol. Dit komt doordat de schrijvers/cultuurpolitici na de totale oorlog van de nazi's Duitsland opnieuw moesten uitvinden en hiervoor moest de literatuur/cultuur van de nazistische smetten en haat vrijgemaakt worden (denazificatie).

Kenmerken van de Trümmerliteratur zijn:

- Eenvoudig taalgebruik. Veel Kurzgeschichten (geïnspireerd door de Short Stories uit Amerika) werden geschreven die erg kort en eenvoudig qua stijl waren (das Einfachwerden = het eenvoudig worden). De auteurs van deze verhalen wilden de Duitse taal bevrijden van het ideologische gedachtengoed van de nazi's.
- De taal in Trümmerliteratur is totaal niet poëtisch en juist bedoelt om een nieuwe taalstijl te scheppen die van de huidige normen afweek. De meeste schrijvers zetten nauwelijks

literaire tradities van voor de oorlog voort. De schrijvers wilden een eigen stijl ontwikkelen die formeel en inhoudelijk van andere stromingen afweek (compleet nieuw begin (Stunde Null = Stunde Null)). Een groep schrijvers wilde uit de Duitse puinhopen een totaal nieuwe maatschappelijke orde vestigen. Zij werden de Jonge Generatie (Junge Generation) genoemd. Niet zozeer vanwege hun leeftijd, maar omdat ze zich afzetten tegen degenen die zij verantwoordelijk hielden voor de oorlog. Zij werden beïnvloed door de oorlogservaringen en democratische ideeën uit andere West-Europese landen en streefden onder invloed van dit gedachtegoed naar een totaal nieuwe literatuur.

- De Trümmerliteratur is erg realistisch en waarachtig, niet psychologisch en was vooral bedoeld om de echte situatie na de oorlog in Duitsland te beschrijven. De schrijvers ontdeden de literatuur van stilistische verfraaiingen en mooipraterij. Zij beschreven direct en onverbloemd de geruïneerde staat van Duitsland. Ideologie en gevoelens waren taboe. Daarnaast is de stijl van Trümmerliteratur vrij nuchter en herhalend van karakter.
- Ook in de poëzie richtte men zich op een kale, direct weergave van de realiteit. Deze poëzie wordt dan ook Trümmerlyrik genoemd. Eén van de meest karakteristieke gedichten van deze tijd is Günter Eichs 'Inventur' (1947), waarin Eich zijn berooide staat als krijgsgevangene beschrijft, zowel in materieel als in geestelijk opzicht.

Schrijver Heinrich Böll vond dat de literatuur na de Tweede Wereldoorlog eenvoudig moest worden (das Einfachwerden). Schrijvers zoals hij namen de tijd om op adem te komen, te verwerken en te reflecteren.

De literaire thema's waarover geschreven werden zijn:

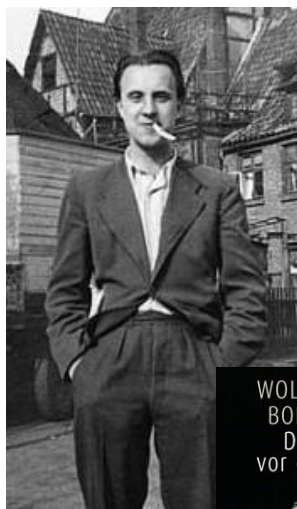
- Waanzin en kaalslag/vernietiging van de oorlog.
- Verwoeste gezinsleven en geruïneerde jeugd.
- Gebombardeerde steden (alles lag in puin (=Trümmer)).
- Ellende van de vluchtelingen.
- De problemen van de terugkerende krijgsgevangenen en vluchtelingen .
- Vreselijke oorlogsmisdaden (Holocaust).
- Centrale vragen: hoe kon het tot oorlog komen en wie is er verantwoordelijk voor de oorlog en de Holocaust.
- Verwerking van de oorlog en verdringing van oorlogstrauma's (kort na de oorlog kon men moeilijk praten over de gebeurtenissen van de oorlog).

Belangrijke schrijvers en hun werken in deze periode zijn:

- **Wolfgang Borchert** – „Nachts schlafen die Ratten doch“ / „Das Brot“ / „Die Küchenuhr“ / „Draußen vor der Tür“
- **Günter Eich** – „Latrine“ / „Züge im Nebel“ / „Inventur“
- **Heinrich Böll** – „Der Mann mit den Messern“ / „Wo warst du, Adam?“ / „Bekenntnis zur Trümmerliteratur“
- **Erich Kästner** – „Die Schaubude“
- **Walter Kolbenhoff** – „Heimkehr in die Fremde“ / „Von unserem Fleisch und Blut“
- **Arno Schmidt** – „Leviathan“

Belangrijke voor de ontwikkeling en het verdere uitdragen van de nieuwe literatuur was de Gruppe 47 (zie Referat 5). Een literaire groep/beweging die uit de Trümmerliteratuur ontstaat en verder een bijdrage leverde aan de verdere ontwikkeling van de de BRD-Literatuur

Het einde van de Trümmerliteratuur als literaire periode is rond het begin van het jaar 1950. Toen was de wederopbouw in volle gang en ging het economisch een stuk beter. Ook werd er steeds meer afstand genomen van de gebeurtenissen tijdens de oorlog, waardoor de thema's/kenmerken van de Trümmerliteratuur minder relevant werden.

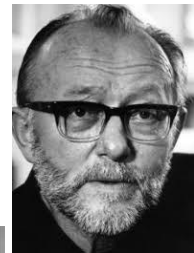

Wolfgang Borchert

Kaatslagliteratuur
realistische, waarachtige en precieze beschrijving van de situatie direct na de oorlog...
Nuchter en herhalend van karakter en vaak in korte verhalen...

Günter Eich

Heinrich Böll

Erich Kästner

Wolfgang Borchert – Nachts schlafen die Ratten doch

“Wij hebben geen behoefte aan goede schrijvers die de juiste grammatica volgen. Voor de juiste grammatica hebben wij geen tijd. Wij hebben behoefte aan schrijvers, die tegen boom boom en tegen vrouw vrouw zeggen en ja zeggen en nee zeggen: hardop en duidelijk en driemaal en zonder conjunctivus. Want onze slaap is vol strijd. Onze nacht verloopt in een doodsdroom vol gevechtswaai. En onze morgen bestaat uit eenzaamheid.”¹

Het bovenstaande citaat komt van Wolfgang Borchert, één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Trümmerliteratur. Hij roept alle schrijvers op om na de Tweede Wereldoorlog in duidelijke taal te gaan schrijven, zonder onnodige verfraaiingen en mooipraterij. In het nazi-taalgebruik hadden veel woorden een andere, vaak negatieve lading gekregen en daarvan diende de taal bevrijd te worden. Gevolg van deze kaalslag was een sterke vereenvoudiging in de zin van ‘klare taal’ spreken.

Wolfgang Borchert

Wolfgang Borchert (1921 – 1947) is geboren in Hamburg en wilde aanvankelijk acteur worden. Op aansporing van zijn ouders leerde hij echter voor boekhandelaar, maar werd dit nooit. In 1941 slaagde hij voor het actoursexamen voor de Reichstheaterkammer en werd hij bij de Landesbühne in Lüneburg aangeworven en wilde zijn leven geheel aan het theater wijden. Het liep echter weer anders, want datzelfde jaar werd hij voor de dienstplicht (bij de Wehrmacht) opgeroepen. Reeds in 1942 kreeg hij difterie en kwam met oorlogswonden in het lazaret (militair veldhospitaal) terecht. Doordat enige tijd later zijn lever werd aangetast, zat een volledig herstel er niet meer in. Borchert kwam meermalen met de legerleiding in aanvaring: men verdacht hem van insubordinatie (passief verzet) in zijn briefcorrespondentie. Hij was overtuigd pacifist en stond ten tijde van Nazi-Duitsland totaal niet achter de ideeën van het Hitler-regime. Dat kwam hem duur te staan, want hij werd in de gevangenis te Neurenberg opgesloten. Zijn vrijlating geschiedde op voorwaarde dat hij opnieuw naar het oostfront zou trekken. Tijdens de veldtocht echter raakte hij onderkoeld en liep vervolgens geelzucht op. Borchert keerde in 1945 ernstig ziek van het oostfront terug in zijn geboortestad Hamburg. Of wat er van die stad over was, want door geallieerde bombarderingen stonden er weinig gebouwen meer overeind.

Na een korte periode van werken in cabaret en theater dwongen geelzucht en andere kwalen hem naar bed. Borchert herstelde niet, maar werd zeer productief als schrijver. Borchert gaf zo een 'verraden generatie' een stem. Hij werd hiermee van de belangrijkste vertegenwoordigers van de zogenaamde kaalslagliteratuur. Bitterheid en verdriet kwamen ook tot uiting in zijn toneelstuk “Draußen vor der Tür”, dat in première ging op de dag na zijn dood. Dit stuk gaat over de onderofficier Beckmann, die na de oorlog in Hamburg terugkeert, en daar op onbegrip en isolement stuit. Borcherts korte verhalen (Kurzgeschichten) als “Das Brot”, “Die Küchenuhr” en “Nachts schlafen die Ratten doch” geven een indringend beeld van de tijd kort na de oorlog. Hij stierf op 20 november 1947 in Bazel aan tuberculose.

¹ Wolfgang Borchert, *Das ist unser Manifest*. In: *Das Gesamtwerk*. Hamburg 1949, 369–376. (Vertaling).

Nachts schlafen die Ratten doch

“Nachts schlafen die Ratten doch” is een Kurzgeschichte geschreven in januari 1947. Het korte verhaal gaat over de negenjarige Jürgen die in de puinwoestijn zit van een stad die is verwoest door een bombardement en waakt bij het lijk van zijn vierjarige broertje dat begraven ligt onder het puin. Jürgen gelooft er namelijk in dat het lijk anders zou worden opgegeten door ratten.

Een oudere man probeert het vertrouwen van Jürgen te winnen en te leren waar de jongen naar kijkt. Met het konijnenvoer in zijn mand wekt hij de nieuwsgierigheid van de verdachte jongen, maar de jongen weigert een uitnodiging om naar zijn konijnen te kijken, omdat hij de wacht niet kan verlaten.

Pas als de man net weg wil gaan en zich omdraait, begint Jürgen te praten. Hij vertelt de man over het bombardement op zijn huis en het begraven broertje. Zijn leraar had hem geleerd dat de doden werden opgegeten door ratten, daarom bewaakte hij zijn broer dag en nacht. De man beweert vervolgens dat ratten 's nachts slapen (Nachts schlafen die Ratten doch). Jürgen kon volgens hem na zonsondergang zijn wacht opschorten en zonder zorgen naar huis gaan. Pas na het horen van deze woorden laat Jürgen zien dat hij moe is. De oude man vertrekt onder de belofte om de jongen in het donker op te halen, hem een konijn te geven en hem te vergezellen naar het huis van zijn ouders.

Onmiskenaar Trümmerliteratur

„Nachts schlafen die Ratten doch“ is echt kenmerkend een werk uit de Trümmerliteratur. Het een Kurzgeschichte (kort verhaal) van 2 bladzijdes over een jongetje wiens broertje door een bombardement overleden is (verwoest gezinsleven en kaalslag/verwoesting door de oorlog). De auteur Wolfgang Borchert beschrijft heel gedetailleerd de verwoeste stad vol ruïnes en geeft daarmee een realistische en waarachtige beschrijving van de werkelijkheid. Hij beschrijft namelijk wat de generatie die terugkeerde van de oorlog in hun thuisland vond: namelijk puin en ellende. Bijna alle grote Duitse steden werden tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog verwoest. De mensen die van het oorlogsgeweld thuiskwamen, stonden letterlijk voor de ruïnes van hun levensonderhoud en waren hun huis, familie en vrienden kwijtgeraakt. Door deze omstandigheden werden ze ook intern emotioneel verwoest (terneergeslagenheid).

Paul Celan - Todesfuge

Niet alleen het perspectief van de Duitse bevolking die na de verwoestende oorlog in zak en as zat werd in de Trümmerliteratur beschreven, maar ook het leed van de Holocaust-overlevers kwam in de directe oorlogsjaren tot uiting. Hierin werden de oorlogsmisdaden van de nazi's op de Joden gethematiseerd en stond de centrale schuldvraag van de Holocaust centraal: Hoe konden deze verschrikkelijke onmenselijkheden voltrokken worden?

Wie konnte es zum Holocaust kommen?

Paul Celan (1920-1970)

Paul Celan wordt onder de naam Paul Antschel op 23 november 1920 als zoon van Duitstalige joden geboren in de destijds Roemeense stad Czernowitz (het huidige Tsjernivtsi in de Oekraïne). Paul Celan is dus zijn meestgebruikte pseudoniem ('Celan' is een anagram van 'Ancel' (geromaniseerde versie van zijn achternaam Antschel)). Hij wordt beschouwd als een van de grootste dichters van de 20ste eeuw. Zijn gedichten willen een persoonlijke ontmoeting zijn, een gesprek waarin hij onder andere zijn ervaringen tijdens de Holocaust kan delen met de lezer.

Pauls ouders – Leo Antschel en Friederike Schragar – zijn Duitstalige Joden met een Oostenrijkse nationaliteit. Ze voeden hun enige zoon joods op en sturen hem naar de goed bekend staande Duitse Meisler-basisschool. Na een jaar moet hij deze privéschool om financiële redenen verwisselen voor een Hebreeuwse basisschool. Zijn ouders spreken thuis Duits en richten zich wat cultuur betreft naar de mode van Wenen, ook om hun zoon Paul de best denkbare vorming mee te geven. Paul volgt bij een huisleraar extra lessen Hebreeuws tot aan zijn bar mitswa op dertienjarige leeftijd. Aan religieuze plechtigheden neemt hij zelden deel, net als zijn ouders die niet orthodox joods zijn maar de modernere joodse chassidische

leer aanhangen. In het Chassidisme ligt de nadruk op een optimistische en activistische levenshouding die wordt gekenmerkt door aandacht voor eten en drinken, dans en gezang.

De liefde voor Duitse poëzie heeft Paul van zijn moeder, voor wie hij zijn eerste gedichten schrijft. Op het Gymnasium leert hij de belangrijke werken uit de wereldliteratuur kennen en in een door hem opgerichte boekenkring op school dragen de scholieren Duitse gedichten en sommigen ook eigen werk voor.

Antisemitisme en tewerkstelling

De andere zijde van Pauls jonge leven wordt gekenmerkt door antisemitisme van Roemeense, Russische en Duitse zijde. Tot driemaal toe wordt hij gedwongen van school of opleiding te wisselen. Want ook in Roemenië zijn er rechtse groeperingen die anti-Joods zijn, zoals Paul tijdens zijn schooltijd ervaart.

Op 5 juli 1941 bezetten Duitse nazitroepen Czernowitz. Meer dan 3000 vooraanstaande joden worden vermoord en meer dan 45.000 mensen worden gedwongen in een getto te leven. Paul wordt ingezet bij het inzamelen en verbranden van communistische boeken en pamfletten. Wanneer de deportaties van joden beginnen duikt hij - zo wordt later bericht - regelmatig onder in een oud fabriekspand of logeert hij bij een vriendin. Zijn ouders duiken niet onder, hopen wellicht dat de transporten hen naar een voor Joden bestemd 'vrij gebied' zullen brengen. Voor het plan van zijn vader om naar Israël te vluchten, is het dan al te laat. Op zaterdag 12 juni 1942 worden de ouders opgepakt en door de nazi's naar het concentratiekamp Michailovka gedeporteerd. Pauls vader sterft enkele maanden later aan tyfus en zijn moeder wordt kort daarop door een nekschot vermoord.

Paul heeft de Roemeense nationaliteit en moet zich net als alle mannen tussen 18 en 48 jaar melden voor tewerkstelling. Hij zit van juni 1942 tot februari 1944 gevangen als dwangarbeider, de eerste drie maanden ondergebracht in een huis, later in meerdere werkkampen. Het zijn vaak mobiele kampen, waar de gevangenen in de open lucht overnachten. Gedurende de dag moeten ze puin ruimen, stenen sjouwen of greppels graven ('schaufeln') voor de aanleg van wegen en bruggen.

In februari 1944 wordt Celan vrijgelaten uit het werkkamp en keert terug naar huis. Eind maart nemen de Russen zijn woongebied in bezit. In de daarop volgende maanden wordt langzaam duidelijk welke verschrikkingen de nazi's hebben aangericht. Paul hoort verhalen van overlevenden en leest in Russische kranten als *Izvestia* berichten over de moordpartijen en massagraven in het getto van Lemberg (het huidige Lviv; bericht in *Izvestia* van 23 december 1944). Deze berichten en zijn eigen ervaringen verwerkt hij in eind 1944 in zijn gedicht 'Todestango', dat hij kort daarop Todesfuge noemt. Later dateert Celan het ontstaan van Todesfuge op begin mei 1945. Hij noemt het gedicht een 'graf en een grafschrift' en voegt toe: 'Ook mijn moeder heeft alleen dit graf'.

Vlucht uit het Oostblok en verder leven in Parijs

Omdat Celan hij zich als jood in het naoorlogse Roemenië niet veilig voelt, vlucht hij in december 1947 via Boedapest naar Wenen, waar hij de Oostenrijkse dichteres Ingeborg Bachmann leert kennen. Er ontstaat een hevige liefdesrelatie, maar Celan vreest dat ook Wenen - dat dan ook nog onder Russische invloedssfeer valt - hem geen zeker bestaan zal bieden. Midden juli 1948 reist hij naar Parijs, waar hij zijn verdere leven zal blijven wonen.

In 1950 trouwt hij met de grafisch kunstenares Gisèle de Lestrangle, afkomstig uit de hoge Franse katholieke adel. Haar huwelijk met de joodse vluchteling zet haar relatie met haar familie onder grote druk. Zij blijft bij haar keuze en zal 20 jaar lang Celans steun en toeverlaat zijn. Het huwelijk met Gisèle lijkt een keerpunt in Celans leven. Hij wordt een veelgevraagd vertaler en doceert aan de prestigieuze École Normale Supérieure. In 1955 wordt zoon Eric geboren, nadat een eerder kind (François) in 1953 al bij de geboorte overlijdt.

Zijn werk en uiteindelijke zelfmoord

In 1952 debuteert Celan met de bundel 'Mohn und Gedächtnis', met daarin het gedicht Todesfuge dat hem binnen enkele jaren wereldberoemd maakt. Er volgen gedurende Celans leven nog zes gedichtenbundels die telkens met veel aandacht zijn omgeven, al is de ontvangst wisselend: menig recensent vindt de gedichten (te) 'duister', 'hermetisch' of 'esoterisch', kortom abstract en geconstrueerd. Celan houdt echter vol dat elk gedicht met directe betrekking tot de werkelijkheid is geschreven en dus zeer concreet is. Aan literatuurprijzen, uitnodigingen voor lezingen, contacten en correspondenties met de grote kunstenaars, filosofen en wetenschappers van zijn tijd ontbreekt het niet, maar toch voelt Celan zich onbegrepen en miskend. Begin jaren 50 is Duitsland nog niet toe aan 'Vergangenheitsbewältigung'; al in 1950 wordt de denazificatie beëindigd en een jaar later keren de voorheen 'foute' nazi-sympathisanten terug in hun functies als rechter, politiechef en hoogleraar. En wanneer Duitsland er in de 1960er jaren aan toe is, wordt Celans expliciet aanspreken van de holocaust afgedaan met het standpunt dat die tijd voorbij is en dat men juist toe is aan verwerking en verzoening. Celans poëzie ontvangt naast onbegrip soms ook ruzieachtige en zelfs ronduit antisemitisch getinte recensies. Boosaardige beschuldigingen van plagiaat, hoe onterecht ook, blijven hem achtervolgen, net als antisemitische opmerkingen of moedwillige ordeverstoringen in de zaal wanneer hij gedichten voordraagt.

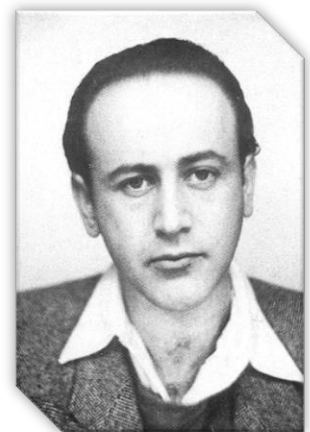
Door deze achtervolgingswaan wordt Paul Celan zwaar depressief, want hij wordt maar niet begrepen (zijn innerlijk leed krijgt geen weerklank). Voor zijn depressies en zelfs twee zelfmoord pogingen wordt hij behandeld, maar dit mocht niet baten. Vermoedelijk in de nacht van 19 op 20 april 1970 verlaat hij de woning en beëindigt Paul Celan zijn leven door vanaf de brug Pont Mirabeau in de Seine te springen. Zijn lichaam wordt op 1 mei gevonden en zonder religieuze plechtigheid op 10 mei ter aarde besteld. Onder de naam Paul Celan (1920-1970) ligt hij begraven op het Parijse kerkhof Thiais.

Wer war Paul Celan?

- Paul Antschel (Ancel → Celan)
- * 23. November 1920 – Czernowitz (Ukraine)
- † 20. April 1970 – Paris (Selbstmord)
- Jüdischer Holocaust-Überlebender
- Leben im Ghetto – Zwangsarbeit
- Seine Eltern sind ermordet
- **Todesfuge (fuga van de dood)**
- Gruppe 47

∞ Gisèle de Lestrangle

Todesfuge

Paul Celan schreef na zijn eigen ervaring met de tewerkstelling in een Duits werkkamp en na het horen van veel verhalen van andere Joodse Holocaust-overlevers het gedicht "Todesfuge". Het gedicht thematiseert de "Endlösung der Judenfrage"; de oplossing van het – volgens de nazi's – jodenprobleem. Hij beschrijft het onbeschrijflijke lijden en sterven van de joden in de concentratiekampen. Het gedicht valt op door de afwezigheid van interpunctie en de herhalingen. Het is een fuga en heeft tempo.

Todesfuge (1944/45)

Schwarze Milch der Frühe wir trinken sie abends
wir trinken sie mittags und morgens wir trinken sie nachts
wir trinken und trinken

wir schaufeln ein Grab in den Lüften da liegt man nicht eng
Ein Mann wohnt im Haus der spielt mit den Schlangen der schreibt
der schreibt wenn es dunkelt nach Deutschland dein goldenes Haar Margarete
er schreibt es und tritt vor das Haus und es blitzen die Sterne er pfeift seine
Rüden herbei
er pfeift seine Juden hervor läßt schaufeln ein Grab in der Erde
er befiehlt uns spielt auf nun zum Tanz

Schwarze Milch der Frühe wir trinken dich nachts
wir trinken dich morgens und mittags wir trinken dich abends
wir trinken und trinken

Ein Mann wohnt im Haus der spielt mit den Schlangen der schreibt
der schreibt wenn es dunkelt nach Deutschland dein goldenes Haar Margarete
Dein aschenes Haar Sulamith wir schaufeln ein Grab in den Lüften da liegt
man nicht eng

Er ruft stecht tiefer ins Erdreich ihr einen ihr andern singet und spielt
er greift nach dem Eisen im Gurt er schwingts seine Augen sind blau
stecht tiefer die Spaten ihr einen ihr anderen spielt weiter zum Tanz auf

Schwarze Milch der Frühe wir trinken dich nachts
wir trinken dich mittags und morgens wir trinken dich abends
wir trinken und trinken

ein Mann wohnt im Haus dein goldenes Haar Margarete
dein aschenes Haar Sulamith er spielt mit den Schlangen

Er ruft spielt süßer den Tod der Tod ist ein Meister aus Deutschland
er ruft streicht dunkler die Geigen dann steigt ihr als Rauch in die Luft
dann habt ihr ein Grab in den Wolken da liegt man nicht eng

Schwarze Milch der Frühe wir trinken dich nachts
wir trinken dich mittags der Tod ist ein Meister aus Deutschland
wir trinken dich abends und morgens wir trinken und trinken
der Tod ist ein Meister aus Deutschland sein Auge ist blau
er trifft dich mit bleierner Kugel er trifft dich genau

ein Mann wohnt im Haus dein goldenes Haar Margarete
er hetzt seine Rüden auf uns er schenkt uns ein Grab in der Luft
er spielt mit den Schlangen und träumet der Tod ist ein Meister aus
Deutschland

dein goldenes Haar Margarete
dein aschenes Haar Sulamith

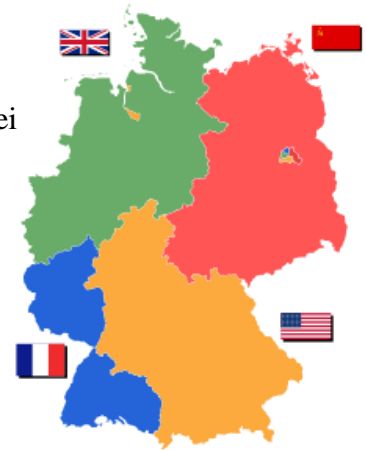

<p>Schwarze Milch der Frühe <i>zwarte melk van het dageraad</i></p>	<p>Een oxymoron voor de Holocaust, zonder expliciet naar verschrikkingen als gaskamers en crematoria te verwijzen. Milch (melk) brengt leven en is voeding, die met een moeder in verband gebracht wordt. Hier is de melk zwart en er is sprake van een voortdurend drinken (abends, mittags, morgens und nachts). Weinig goeds dus en een zinspel op de folter en dood in de concentratiekampen.</p>
<p>Wir schaufeln ein Grab in den Lüften da liegt man nicht eng <i>Wij graven een graf in de lucht daar ligt men niet krap</i></p>	<p>‘Wir’ en ‘eng liegen’ duiden op de overvolle kampen, waar het individu niet telt. Het graf ‘in den Lüften’, een macaber beeld van de crematoria. Men werd er verbrand en hun as steeg op door de schoorsteen; niemand kreeg een waardig graf.</p>
<p>Ein Mann wohnt im Haus der spielt mit den Schlangen <i>Een man woont in het huis hij speelt met de slangen</i></p>	<p>Hier gaat het om de kampbewaker, die de macht heeft, hij speelt immers met slangen, wellicht ook een verwijzing naar zijn gespen met SS-tekenen. Hij beveelt de joden als zijn honden, in het gedicht door de (bijna-) alliteratie/assonantie ‘Rüden’ en ‘Juden’ benadrukt.</p>
<p>Er schreibt es und tritt vor das Haus und es blitzen die Sterne <i>Hij schrijft het en komt uit het huis en de sterren beginnen te flonkeren</i></p>	<p>Hij (de kampbewaker) doet zich ‘gebildet’ voor, want hij schrijft ’s avonds, maar intussen is hij een duivel (de slangen wijzen daarop), want bij zijn huis ‘blitzen die Sterne’ verwijzend naar de Jodensterren van de gevangenen in de concentratiekampen.</p>
<p>Er pfeift seine Rüden herbei er pfeift seine Juden hervor <i>Hij fluit z'n honden naar buiten hij fluit z'n joden naar voren</i></p>	<p>Hij beveelt de joden als zijn honden. Hij commandeert de joden om zich te pleuris te werken en een graf in de aarde te graven. In het gedicht wordt de (bijna-) alliteratie/assonantie ‘Rüden’ en ‘Juden’ gebruikt; Joden worden ontmenselijkt en gelijkgesteld met honden.</p>
<p>Dein goldenes Haar Margarete Dein aschenes Haar Sulamith <i>Jouw goudblonde haar Margarete – Jouw asgrauwe haar Sulamith</i></p>	<p>Er is een tegenstelling tussen Margarethe en Sulamith. Margarethe de oer-duitse vrouw met blond, goudkleurig haar en Sulamith, de vrouw van Salomo uit het Hooglied in de bijbel, met grijs haar. Deze tegenstelling symboliseert de rassenideologie van de nazi’s die onderscheid maakte tussen Arisch en niet-Arisch.</p>
<p>Der Tod ist ein Meister aus Deutschland sein Auge ist blau <i>De dood is een meester uit Duitsland zijn oog is blauw</i></p>	<p>Vier keer wordt de iconische regel ‘der Tod ist ein Meister aus Deutschland’ herhaald. Deze regel is erg duidelijk: de Duitsers zijn een meester in het doden (van miljoenen Joden). Zijn oog is blauw duidt op de Ariërs die volgens de nazi-rassenideologie blauwe ogen horen te hebben.</p>

1949 – 1968: BRD-Literatur

Historische achtergrond

In 1949 werd de deling van Duitsland officieel een feit toen op 23 mei de grondwet voor de Bondsrepubliek Duitsland van kracht werd. Officieel gold die wet voor heel Duitsland, maar feitelijk gold deze alleen voor het gebied dat bestond uit de Amerikaanse, de Britse en de Franse bezettingszones inclusief West-Berlijn. Op 7 oktober 1949 werd in de oostelijke bezettingszone een eigen grondwet aangenomen. Vanaf toen was de deling van Duitsland (in BRD en DDR) een feit.

Konrad Adenauer ondertekent op 23 mei 1949 de grondwet van de Bundesrepublik Deutschland (BRD) en is daarmee de eerste Bundeskanzler van het democratische West-Duitsland.

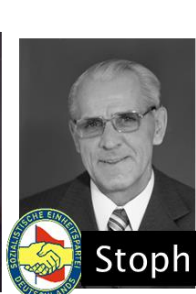
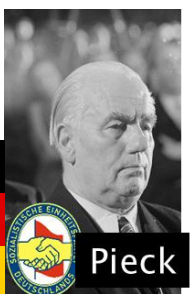

De oprichting van de Deutsche Demokratische Republik (DDR) op 7 oktober 1949; een communistische dictatuur onder streng bewind van de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED)

BRD
(1949-1990)

DDR
(1949-1990)

In het Westen (BRD) pleitte Adenauer, onder het motto *Keine Experimente*, voor een stevige Westbindung en voor toetreding tot de NAVO, hetgeen ook de herbewapening van West-Duitsland betekende. Vooral in het Westen kwam de economie snel tot grote bloei (*Wirtschaftswunder*), de rantsoenering van levensmiddelen werd opgeheven en de bevolking raakte spoedig geheel in de ban van de Amerikaanse levensstijl op velerlei gebied. Het geloof in vooruitgang, techniek en toenemende welvaart raakte diepgeworteld. Intussen dacht men, geheel in de lijn van Adenauer, conservatief (behoudend).

In het Oosten bleven de ontwikkelingen in het Westen niet onopgemerkt. De stroom vluchtelingen uit de DDR nam enorm toe en om die te stoppen, besloten de communistische machthebbers Oost en West geheel van elkaar af te sluiten. Op 13 augustus 1961 begon men met de bouw van de Berlijnse Muur en werden de grenzen van de DDR gesloten (IJzeren Gordijn).

Situatie in het land

De vier bezettingsmachten voerden in hun zones elk een eigen cultuurpolitiek. Over één punt waren ze het in elk geval eens: in Duitsland moest een *reeducation*, een Umerziehung, een heropvoeding en een denazificatie plaatsvinden. Voor het centrum daarvan werd door de westerse bezettingsmachten de stad München in de Amerikaanse sector gekozen. Hier werden de Duitse krijgsgevangenen voor heropvoeding bijeengebracht. Hier werden tevens de lijnen voor een de nieuwe cultuurpolitiek door de bezetters uitgezet. Van een Vergangenheitsbewältigung, een kritische bezinning op alles wat er onder de Hitler-dictatuur is gebeurd, was beslist nog geen sprake. Dit kwam pas eind jaren 60 op gang en legde de basis voor de *Erinnerungskultur* die zich in de decennia daarop zou ontwikkelen (zie periode 1963-1990: *Literatur in beiden Staaten*).

Literatuur

Met de oprichting van kranten en tijdschriften probeerden jonge schrijvers de Duitse cultuur weer nieuw leven in te blazen. Hier was ook de bakermat van de Gruppe 47, een soort vereniging van schrijvers, die tot ver in de jaren zestig toonaangevend was voor het naoorlogse literaire leven in Duitsland. Van begin af aan waren hier de later beroemde schrijvers zoals Hans Werner Richter en Alfred Andersch actief.

In de jaren vijftig overheersen in de Duitse literatuur aanvankelijk thema's als Heimkehr, nuchtere bestandsopname en het zoeken naar troost en rust. Geleidelijk aan komt er meer aandacht voor de verwerking van het verleden en de schuldvraag. Böll en Grass zijn daar voorbeelden van. In de tijd van de snel groeiende welvaart en nieuwe politieke spanningen worden vrijheid, de zin van het bestaan en de macht(en machteloosheid) van het woord een steeds belangrijker thema.

Bij Gottfried Benn, Ingeborg Bachmann en anderen resulteert dit in een moderne opvatting van literaire kunst en een zekere afstand tot de werkelijkheid. Ondanks het feit dat daaraan in feite een zeer revolutionaire en kritische gedachte ten grondslag lag, was dit voor een jongere generatie schrijvers niet voldoende.

In de jaren zestig zou er in de literatuur tegen de achtergrond van nieuwe politieke ontwikkelingen in Oost en West een geheel andere wind gaan waaien. Naast de experimentele en hermetische poëzie zou de literatuur geleidelijk aan een expliciet politiek karakter krijgen.

Krant (*Zeitung*), short story (*Kurzgeschichte*) en hoorspel (*Hörspiel*)

In de vier bezettingszones werden direct na de bevrijding verschillende tijdschriften uitgegeven. Voor grote romans was de tijd nog niet rijp. Er was gebrek aan papier en via het tijdschrift kon men bovendien beter invloed uitoefenen op de discussies over de heroriëntatie en de toekomst van de cultuur in Duitsland. Het doel van de verschillende tijdschriften was een bijdrage aan de wederopbouw te leveren. In de ogen van de Amerikanen stond Duitsland in die tijd op een kruispunt en moest het geholpen worden om de juiste weg te vinden. Je ziet op dit plakkaat de opdracht van de heropvoeding duidelijk verbeeld.

Een belangrijke rol speelde *Die Neue Zeitung*, de voorloper van de *Süddeutsche Zeitung*. Hierin was ruimte voor reportages, essays, korte verhalen, theater- en filmkritieken. Een belangrijke functie kreeg de schrijver Erich Kästner als eindredacteur van het feuilleton, de cultuurbijlage van de krant.

Op het gebied van de short story had de Duitse literatuur nog het een en ander in te halen. Tijdschriften vroegen om korte verhalen. Voor lange verhalen was eenvoudigweg geen ruimte. Daarom werd dit genre direct na de oorlog populair. Het korte verhaal zoals dat in de Angelsaksische wereld na de Eerste Wereldoorlog tot ontwikkeling was gekomen, sloot overigens ook goed aan bij het nieuwe levensgevoel van na 1945 in Duitsland. De onrust, de onzekerheid, het pessimisme en de scepsis waren kenmerken van het korte verhaal. In plaats van de grote verhalen, zoals in de ontwikkelingsroman, werd vooral in het licht van de kleinheid van de mens een beslissend moment uit diens leven beschreven. De existentialistische gedachte in de wereld 'geworpen' te zijn, de keuzes die de mens in zijn leven moet maken, de verschillende momenten in iemands leven als losse scènes of onafgesloten gebeurtenissen naast elkaar en zonder moraal, brengt ook de lezer in actie. Wolfgang Borchert, Günther Eich, Heinrich Böll en Wolfdietrich Schnurre zijn de bekendste schrijvers van korte verhalen in het naoorlogse Duitsland.

Veel korte verhalen werden ook als hoorspel voor de radio bewerkt. De bezetters hadden er alle belang bij dat de bevolking werd beziggehouden. Cultuur en vermaak werden daarom intensief ondersteund. Radio, film en theater kwamen snel na de oorlog tot grote bloei. Bovendien konden de bevrijders op deze manier het publiek beïnvloeden in het kader van hun heropvoedingspolitiek. De radio was van begin af aan ongelooflijk populair.

Kenmerken en thema's in de jaren '50

- Invloeden uit moderne Amerikaanse en Engelse literatuur. Aansluiten bij de traditie van de Short Stories (*Kurzgeschichten*); korte verhalen met de niets verbloemende, nuchtere, niet-sentimentele en harde schrijfwijze.
- Literatuur gericht op reflectie en in de ban van de denazificatie (heropvoeding). Schuldvraag bleef in de literatuur bestaan
- Teneur in de BRD-literatuur is pessimistisch (in de DDR daarentegen verplicht optimistisch).
- Door de voortschrijdende wederopbouw wilde men de eeuwige schuldvraag van de oorlog verdringen (*Verdrängung des Krieges*) en grepen veel schrijvers terug op tradities van voor de Tweede Wereldoorlog, zoals het expressionisme uit de jaren '20 en '30.
- Als tegenreactie hierop werd ook de conservatieve Natuurlyrik voortgezet, nu met een vleugje nieuwe religiositeit of subjectiviteit als vlucht uit en reactie op de harde werkelijkheid (*Innere Emigration*).

Kenmerken en thema's in de jaren '60

- Pas vanaf de jaren zestig zal er een begin gemaakt worden met een serieuze verwerking van het recente verleden, de *Vergangenheitsbewältigung*. Literatuur krijgt dan een uitgesproken politiek karakter.
- Literatuur werd in de jaren zestig meer en meer een middel om politiek-maatschappelijke invloed uit te oefenen. In vergelijking met de wederopbouwjaren vonden schrijvers met hun maatschappijkritiek in steeds bredere lagen van de samenleving gehoor.
- Auteurs schreven over maatschappelijke onderwerpen als oorlogsschuld, de kloof tussen de Eerste en de Derde Wereld, de kernwapenwedloop, de economische recessie, de arbeidsomstandigheden in de industrie en de oorlog in Vietnam. Schrijvers vonden dat hun werk maatschappelijk relevant moest zijn en impact moest hebben op de lezers.

Auteurs

- Wolfgang Borchert
- Günter Eich
- Heinrich Böll
- Erich Kästner
- Wolfdietrich Schnurre
- Günter Grass
- Gottfried Benn
- Ingeborg Bachmann
- Wolfgang Koeppen
- Hans Magnus Enzensberger
- Dieter Wellershoff

Die Gruppe 47

Die Welt in Frage stellen

Veel schrijvers volgden de politieke ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog met grote argwaan. Hun verontrusting verwoordden zij in verhalen, hoorspelen en gedichten. Veelal behoorden zij tot de toonaangevende groep van schrijvers, de echte non-conformisten, die een geheel nieuwe weg wilden inslaan (komen dus voort uit de *Stunde Null-Literatur*). Zij namen deel aan de besloten zittingen van de Gruppe 47, waaraan je alleen deel mocht nemen op uitnodiging van de voorzitter Hans Werner Richter.

Oprichting

De oprichting van de Gruppe 47 was verbonden met het tijdschrift *Der Ruf*. *Der Ruf* werd als voortzetting van een tijdschrift van Duitse krijgsgevangenen in Amerikaanse kampen opgericht, onder leiding van Alfred Andersch (1914 – 1980) en Hans Werner Richter (1908 – 1993).

De Amerikaanse bezetter hield met de *Information Control Division* (ICD) het nieuwe culturele leven in Duitsland nauwlettend in het oog. De speelruimte was voor een nieuwe redactie dan ook niet zo heel erg groot. De toon van het blad beviel de Amerikanen niet, omdat er te weinig expliciet over Duitse schuld werd gesproken en er te veel nadruk op het door de oorlog veroorzaakte lijden van allen werd gelegd. Daarom werd de redactie al snel vervangen en bestond nog tot maart 1949.

Voor Hans Werner Richter was dit aanleiding om het nieuwe literaire leven in Duitsland op een ander manier een impuls te geven. Dit was het begin van de Gruppe 47, een los verband van jonge schrijvers, dat tot 1968 zou blijven bestaan. De groep kwam twee keer per jaar bijeen. Daar lasen de schrijvers uit hun nog niet gepubliceerde werken voor. **Doel was de ontwikkeling van een kritisch bewustzijn, want alleen door antiautoritaire kritiek en een politiek onkreukbare overtuiging kon er in de ogen van de oprichters van de Gruppe 47 sprake zijn van cultureel herstel in Duitsland.**

Een groep vol invloedrijke schrijvers

Spoedig kon de groep op steun rekenen. Zo werd er met behulp van subsidie van een Amerikaans reclamebedrijf, van uitgevers en omroepstations de prijs van de Gruppe 47 ingesteld. Na Günter Eich kreeg de toen nog zeer jonge schrijver Heinrich Böll als tweede de prijs. Later zouden er vele bekende schrijvers volgen, zoals Ingeborg Bachmann en Günter Grass. De Gruppe 47 ontwikkelde zich in de jaren vijftig en zestig van een ongeorganiseerd en los verband van jonge schrijvers tot een waar instituut van gevestigde namen.

Deze groep schrijvers zou tot ver in de jaren zestig het literaire leven in Duitsland diepgaand beïnvloeden. Voor velen en pas veel later beroemd geworden schrijvers zijn de bijeenkomsten van de Gruppe 47 het begin geweest van hun schrijverscarrière, zoals voor Heinrich Böll (1917 – 1985), Martin Walser (1927), Günther Grass (1927 – 2015), Günter Eich (1907 – 1972), Ingeborg Bachmann (1926 – 1973), Wolfdietrich Schnurre (1920 – 1989), Peter Handke (1942), Peter Härtling (1933 – 2017), Hans Magnus Enzensberger (1929) en Siegfried Lenz (1926 – 2014).

Het gedicht “**Alle Tage**” van **Ingeborg Bachmann** uit 1953 is typerend voor deze tijd. Dit gedicht illustreert de kritische vragen van de Gruppe 47 ten aanzien van het politieke klimaat in het Duitsland van de jaren vijftig. In het gedicht wordt kritiek geuit op de politieke situatie in West-Duitsland. Het is namelijk een illusie dat de vrede was teruggekeerd met het einde van de Tweede Wereldoorlog. Er is nu sprake van een Koude Oorlog. Vanuit een pacifistische houding bevordert Bachmann passief verzet tegen de logica van de wapenwedloop en militaire afschrikking tussen het kapitalistische westen en communistische oosten.

Alle Tage	Alle dagen
Der Krieg wird nicht mehr erklärt, sondern fortgesetzt. Das Unerhörte ist alltäglich geworden. Der Held bleibt den Kämpfen fern. Der Schwache ist in die Feuerzonen gerückt. Die Uniform des Tages ist die Geduld, die Auszeichnung der armselige Stern der Hoffnung über dem Herzen.	De oorlog wordt niet meer verklaard, maar voortgezet. Het ongehoorde is alledaags geworden. De held blijft ver van de slagvelden. De zwakkeling is opgerukt naar de vuurlinies. Het uniform van de dag is het geduld, de onderscheiding de armzalige ster van de hoop boven het hart.
Er wird verliehen, wenn nichts mehr geschieht, wenn das Trommelfeuer verstummt, wenn der Feind unsichtbar geworden ist und der Schatten ewiger Rüstung den Himmel bedeckt.	Hij wordt verleend als er niets meer gebeurt, als het trommelvuur verstomt, als de vijand onzichtbaar is geworden en de schaduw van eeuwige bewapening de hemel bedekt.
Er wird verliehen für die Flucht von den Fahnen, für die Tapferkeit vor dem Freund, für den Verrat unwürdiger Geheimnisse und die Nichtachtung jeglichen Befehls.	Hij wordt verleend voor de vaandelvlucht, voor de dapperheid betoond aan de vriend, voor het verraad van onwaardige geheimen en het niet opvolgen van elk bevel

Ingeborg Bachmann (1926 – 1973)

Zij was een Oostenrijkse poëet en schrijfster en kenmerkend voor de Duitse literatuur na de Tweede Wereldoorlog. In 1952 las ze haar eigen gedichten voor op een bijeenkomst van de Gruppe 47. Dit luidde een snelle opmars van haar carrière in. Ongeveer een jaar later ontving ze voor haar dichtbundel “Die gestundete Zeit” de *Preis der Gruppe 47*.

Haar meest tot de verbeelding sprekende correspondentie was die met Paul Celan (1920-1970). De twee literaire grootheden hielden per brief contact tussen 1948 en 1967, nadat ze elkaar in Wenen hadden ontmoet en hij kort nadien naar Parijs verhuisde. Zij was de dochter van een overtuigd nazi-officier, hij was een slachtoffer van Hitlers Jodenhaat. Uit hun briefwisseling komt pijnlijk scherp naar voren hoe die achtergrond een schaduw wierp op hun verstandhouding ondanks de vonk, die in 1948 in Wenen tussen hen was overgesprongen (liefdesaffaire).

Bachmann werd een populair schrijfster van luisterspelen (Hörspiele). Vanaf 1953 kon ze haar brood verdienen met schrijven en verhuisde naar Rome. Haar dood was erg onverwacht, want ze overleed aan haar brandwonden na een woningbrand die was ontstaan door een niet-gedoofde sigaret.

Opheffing van Gruppe 47

In de jaren '60 ging de samenwerking tussen de verschillende groepsleden niet meer goed. Hoewel de kwaliteit van hun werk niet per se achteruitging, liepen de meningsverschillen steeds hoger op. Dit had te maken met de neiging tot verdwijnen van de intellectuele milieus in die tijd: Sommigen sloten zich bij de radicale ideeën aan terwijl anderen daar nadrukkelijk afstand van namen. In mindere mate raakten ook hun stijlopvattingen van elkaar vervreemd: de realistisch georiënteerde schrijvers kregen het moeilijk met jongere, onconventioneel experimenterende auteurs.

De Gruppe 47 hield na de bijeenkomst van 1967 feitelijk op te bestaan. De laatste bijeenkomst van de groep was bij het Gästehaus Pulvermühle in Waischenfeld in 1967. Eigenlijk was er nog een bijeenkomst in Praag voor 1968 gepland, maar vanwege de Russische inval in Tsjechoslowakije – vanwege de Praagse Lente – vond deze niet meer plaats. Een nieuwe en jongere generatie schrijvers zette steeds meer de toon. Politieke actie was gewenst, vonden zij, maar dat viel buiten het oorspronkelijke doel van de Gruppe 47. Men was van mening dat de groep zichzelf had overleefd. Het was namelijk tamelijk opzienbarend dat schrijvers zich eensgezind achter een politiek motto schaarden. Men was doorgaans tegen groepsvorming en hechtte veel waarde aan het individuele kunstenaarschap.

1949 – 1990: DDR-Literatuur

Historische achtergrond

Nadat de westelijke bezettingszones in 1949 de Bundesrepublik Deutschland (BRD) vestigden, werd een paar maanden later door de Sovjet-bezitters een nieuwe staat in het oosten uitgeroepen: de Deutsche Demokratische Republik (DDR). Het ging in feite niet om een democratische staat, maar een eenpartijstaat. Na de Hitler-dictatuur (1933-1945) in heel Duitsland, was er nu een communistische dictatuur in het oostelijk deel tot stand gekomen. De kenmerken van de DDR:

- één centraal geleide partij (de SED, Sozialistische Einheitspartei Deutschlands)
- een centraal geleide, socialistische planeconomie (Planwirtschaft, vijfjarenplannen)
- gelijkschakeling van alle maatschappelijke geledingen.
- Vakbonden, werkgeversverbanden, jeugdverenigingen, scholen en religieuze groeperingen bijvoorbeeld, kwamen alle onder direct toezicht van één partij, de SED te staan.
- Oppositieleden werden door het Ministerium für Staatssicherheit (de Stasi) gevolgd en vaak ook vervolgd. Verder was er strenge censuur in de media en was er sprake van indoctrinatie.

Meer dan 40 jaar wist de SED zijn almachtige positie te behouden tot het tenslotte in 1989 met de val van de Muur zijn staat zag afbrokkelen. Toch kwam de ondergang voor velen als een grote verrassing. Lange tijd was Oost-Duitsland, ook in de ogen van het Westen, economisch het meest succesvolle Oostblokland. In werkelijkheid balanceerde het al geruime tijd op de grens van een faillissement.

Economische crises en een moreel failliet leidden uiteindelijk tot de ondergang van het socialistische experiment dat gebaseerd was op afschrikking en het onderdrukken van elke vorm van kritiek. Het gezag van de SED, Die Partei, was onaantastbaar. Dit paste in de communistische overtuiging van de ontwikkeling naar een klasseloze maatschappij. Voordat deze zou aanbreken moest de partij in naam van het proletariaat (de arbeiders) een leidende rol spelen. Dit was de fase van de Dictatuur van het Proletariaat.

De strenge terreur, de angst voor de geheime politie en het economisch verval zorgden ervoor dat ongeveer 2,5 miljoen Oost-Duitsers de DDR ontvluchtten. Vooral de goed opgeleide mensen trokken naar het Westen omdat ze daar een grotere kans hadden op een goede baan met een hoger inkomen. Om deze vluchtelingenstroom te stoppen, werd in 1961 de Berlijnse Muur gebouwd.

De vredesbeweging en de comités die voor de burgerrechten opkwamen – en heel voorzichtig moesten zijn met hun kritiek – hadden hun hoop gevestigd op de Russische partijleider Michail Gorbatsjov, die na 1985 met zijn politiek voor helderheid (glasnost) en meer democratie (perestrojka = ‘verbouwing’) een nieuwe toon zette. De Oost-Duitse partijtop negeerde de nieuwe ontwikkelingen echter. De reeds jarenlange stagnerende economie en het verlies van de politieke geloofwaardigheid zorgden uiteindelijk voor de ondergang van de arbeiders- en boerenstaat.

Literatuur

In de Russische bezettingszone werd minder vrij gediscussieerd over de juiste cultuurpolitiek dan in het Westen van Duitsland. In het Westen probeerde men eerst moeizaam de balans op te maken en een nieuwe ruimte te creëren voor zinvolle literatuur na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Onder zinnig verstand men verantwoording afleggen van wat er ten tijde van de Tweede Wereldoorlog gebeurd was. In het Oosten ging men minder fijnzinnig en veel zelfbewuster te werk. De nieuwe cultuurpolitiek werd als een directe voortzetting beschouwd van wat in de jaren '20 door de socialisten en communisten in Duitsland begonnen en door schrijvers in ballingschap was bewaard. Schrijvers die een nieuwe start in de DDR waagden, wisten natuurlijk niet wat hun te wachten stond.

Kunst en literatuur kregen een belangrijke taak toebedeeld bij de opbouw van de nieuwe arbeiders- en boerenstaat. Het bewustzijn van de arbeidersklasse moest in de literatuur tot uitdrukking komen. **Arbeidsvreugde, optimisme en de opbouw van de communistische staat onder leiding van de Partij waren belangrijke, voorgeschreven thema's. De schrijver is opvoeder, een 'Volkserzieher'.** De partijleiding beschouwde deze denkbeelden niet als willekeurig gekozen idealen. Zij beriep zich op de inzichten van Karl Marx en Lenin. Marx en Lenin waren ervan uitgegaan dat echte kunst een bijdrage leverde aan de klassenstrijd die volgens hen in de wereld gaande was. Boeren en arbeiders zouden uiteindelijk zegevieren over de onrechtvaardige uitbuiting door de kapitalisten.

De Partij (SED) dicteerde wat goede kunst was. Kunst kon in de DDR ook alleen maar bestaan als zij de belangen van de Partij niet in de weg stond. Men ging daarbij uit van het (uit de toenmalige Sovjet-Unie stammende) begrip **socialistisch realisme**. Hierbij ging het niet om de werkelijkheid zoals ze was, maar om hoe ze naar de voorschriften van de Partij zou moeten zijn, met positieve helden, waaraan de lezer een voorbeeld moest nemen. Een typisch voorbeeld daarvan is de wandschildering hieronder: "Der Weg der roten Fahne" op een gebouw in Dresden.

Deze communistische cultuurpolitiek bracht een duidelijk omschreven literatuurcanon voort. Van schrijvers werd verwacht, dat zij een held in hun boeken centraal stelden die als voorbeeld voor allen kon gelden. En alleen boeken, waarin een positief mensbeeld geheel in navolging van de communistische leer centraal stond, konden de toets der kritiek doorstaan.

De machtshebbers hadden in theorie wel een hoogstaand ideaal van een democratische cultuurpolitiek voor ogen. Anders dan in het kapitalisme waar de boekenproductie aan de vrije markt overgelaten werd, streefden zij een 'Literaturgesellschaft' na. **De DDR moest een 'Leseland' worden**, waarin lezen niet alleen iets voor een elitaire minderheid die dit kon betalen zou zijn. Schrijvers, uitgevers en bibliotheken konden dan ook op ruime subsidies rekenen. Probleem was echter dat wat er gepubliceerd werd en op de markt kwam door het ministerie voor cultuur werd gecontroleerd. Van het democratische karakter van het eigenlijke ideaal bleef zo weinig over. In feite bevorderde de partij via censuur een partijdig denken. Voor de ontwikkeling van een individuele smaak kwam op scholen in elk geval weinig terecht.

Op school leerde je veel over socialistische romans van Russische schrijvers en over klassieke werken, die als "humanistisch" te boek stonden, zoals Goethe, Schiller en Heine. Een werk van Franz Kafka echter mocht je beslist niet op je lijst zetten, vanwege het kritische en zogenaamd decadente karakter ervan.

1. Antifa-Literatuur

Aanvankelijk stond de DDR-literatuur in het teken van de gewonnen strijd tegen het fascisme. Veel schrijvers, onder wie Bertolt Brecht, keerden vanuit het buitenland uit overtuiging terug naar Oost-Duitsland omdat men meende dat daar de betere staat werd opgebouwd. In de eerste jaren na de oorlog werd de literatuur in de DDR vooral bepaald door schrijvers die uit ballingschap (Exil) terugkeerden. Anna Seghers, Johannes R. Becher, Stefan Heym en Bertolt Brecht bijvoorbeeld keerden op grond van hun socialistische overtuiging terug naar de DDR. Zij hielden zich vooral bezig met de verwerking van het nazi-verleden van Duitsland. Hun literatuur staat bekend als Antifa-Literatuur (antifascistische literatuur).

2. Bitterfelder Weg

In navolging van de Sovjet Unie kwam de zware industrie centraal te staan bij de opbouw van het socialisme. Het stadje Bitterfeld was hiervan een belangrijk centrum. In de jaren '50 stond in de literatuur de opbouw van communisme centraal. Onder de rook van de zware industrie werd in het stadje Bitterfeld een conferentie gehouden over de nieuwe rol van de schrijvers in het socialisme. Op dit vijfde partijcongres van de SED in 1958 werd opnieuw een poging geformuleerd om de kloof tussen kunst en de wereld van de arbeiders te overwinnen. Omgekeerd werden arbeiders opgeroepen om hun ervaringen te boek te stellen. Dat gebeurde onder de leus „*Greif zur Feder, Kumpel, die sozialistische deutsche Nationalkultur braucht dich!*“ (Grijp naar de pen, kompels, de socialistische Duitse nationale cultuur heeft jou nodig!). Veelal gaat het in deze 'literatuur' om Brigadetagebücher, dagboeken van arbeiders die verhalen over hun werkzaamheden voor de opbouw van het socialistische paradijs.

Er werd tot de zogenaamde Bitterfelder Weg besloten: **de kunst diende de wereld van de arbeiders centraal te stellen**. Voorbeelden van schrijvers die hun ervaringen met het fabriekswerk op schrift stelden, waren de romans "Fünf Tage im Juni" van Stefan Heym en "Kabelkran und blauer Peter" van Franz Fühmann (1922 – 1984).

Veel succes heeft deze bijeenkomst, die de geschiedenis in ging als Bitterfelder Weg, niet gehad. Slechts weinig schrijvers waren bereid om eerst maanden in de fabriek te werken alvorens de pen te grijpen. Omgekeerd hebben ook maar weinig arbeiders het tot succesvolle schrijvers weten te brengen.

3. Ankunfts-literatur

Brigitte Reimann (1933 – 1973) publiceerde in 1961 de roman „Ankunft im Alltag“. Hierin staan de verworvenheden van het socialisme centraal. Verteld wordt dit aan de hand van een stage van drie jongeren die na hun eindexamen een jaar stage lopen in de elektriciteitscentrale *Kombinat Schwarze Pumpe* in Hoyerswerda, oorspronkelijk een klein dorpje dat door een enorm bouwprogramma in korte tijd veranderde in een grote ‘socialistische’ stad met veel hoogbouw naar stalinistisch model.

De leiding van de DDR beschouwde de jaren zestig als een nieuwe fase. Na de opbouw was de DDR nu in de periode van een ontwikkelde socialistische maatschappij aangekomen. Afgeleid van de titel van Reimanns boek is de literatuur uit de jaren zestig **Ankunfts-literatur** gaan heten. Al deze boeken zaten op ongeveer dezelfde manier in elkaar: De hoofdpersoon komt in conflict met de socialistische maatschappij en wil deze ontvluchten, maar door gebeurtenissen en gesprekken raakt de hoofdpersoon er toch van overtuigd dat het socialisme de juiste weg is.

4. Tauwetterphase (korte periode van liberalisering)

Van 1965 tot 1971 werd de situatie er voor schrijvers in de DDR niet makkelijker op. De partij stelde vast wat goede literatuur was. Wie niet aan de normen van het ‘reëel bestaande socialisme’ voldeed kon zijn werk in de DDR niet uitgegeven krijgen. Zo ontstond er een situatie waarin schrijvers uit de DDR weliswaar over hun land schreven, maar hun werk alleen in het Westen uit konden geven.

Er werd op het elfde congres van het centraal comité van de SED afgerekend met moderne opvattingen en invloeden uit het Westen. Hiertoe gebruikte men een groot scala aan nietszeggende scheldwoorden, zoals ‘nihilisme’, ‘modernisme’, ‘scepticisme’ en ‘pornografie’. Maar wat men bedoelde, was dat literatuur in dienst moest staan van een nieuwe economische politiek. Alles moest vanaf nu economischer, efficiënter en beter technisch gestuurd en gepland, zodat de productiviteit zou toenemen. Kortom, literatuur moest socialistisch-realistisch zijn.

Pas in 1971 werd een zekere liberalisering doorgevoerd, die de hele DDR-maatschappij betrof. In West-Duitsland spande de nieuwe Bundeskanzler, Willy Brandt, zich voor een nieuwe "Ostpolitik" in. Veel landen erkenden (in navolging van de BRD) vanaf 1970 de DDR als zelfstandig land. De Sovjet-Unie verving Walter Ulbricht door Erich Honecker. Het partijkader ging ervan uit dat het socialisme inmiddels stevig verankerd was en men durfde het aan om de kunstenaars meer vrijheid te geven.

Aan deze **Tauwetterphase** (periode van dooi) kwam resoluut een einde in 1976 de kritische schrijver en zanger Wolf Biermann na een reis door West-Duitsland, waar hij kritisch had gesproken over het regime in Oost-Duitsland, niet meer terug mocht komen in de DDR. Op zijn “Ausbürgerung” kwam veel kritiek; er volgde een periode van kilte en protesten. In de laatste 15 jaar emigreerden daarom veel schrijvers en kunstenaars. Zo zijn de DDR-schrijvers Sarah Kirsch, Günter Kunert, Rainer Kunze en Erich Loest naast Wolf Biermann vooral grote namen in de West-Duitse literatuur geworden.

Van begin af aan stonden de schrijvers uit Oost en West wat hun oriëntatie betreft tamelijk ver van elkaar af, geleidelijk aan groeiden ze naar elkaar toe en werd het verschil tussen de literatuur uit beide Duitslanden steeds kleiner. Het ideaal van de ‘Literaturgesellschaft’ in de DDR was na de Tauwetterphase niet meer te redden. Na de vlucht van de intelligentsia was het uiteindelijk bijna de gehele DDR-bevolking die in 1989 zijn vertrouwen in de partij en de communistische ideologie opzegde. Op 3 oktober 1990 hield de DDR op te bestaan als zelfstandige staat en werd Duitsland verenigd.

Overzicht kenmerken, thema’s en ontwikkeling van de DDR-literatuur

- Arbeidsvreugde, optimisme en de opbouw van de communistische staat onder leiding van de Partij waren belangrijke, voorgeschreven thema’s.
- De schrijver is opvoeder, een ‘Volkserzieher’.
- Socialistisch realisme (literatuur zoals de SED het wilde; positieve helden als voorbeeld).
- Alle literatuur die De Partij (SED) niet beviel werd niet uitgebracht (censuur).
- Antifa-Literatuur (socialistische verwerking van het naziverleden) .
- Streven naar “Literaturgesellschaft”; de DDR moest een “Leseland” worden.
- Bitterfelder Weg (kloof tussen schrijvers en arbeiders verkleinen).
- Ankunfts-literatuur (lezers geleidelijk overtuigen van het socialisme als juiste oplossing).
- Tauwetterphase (korte periode van liberalisering).

Auteurs

- Bertolt Brecht
- Anna Seghers
- Johannes R. Becher
- Stefan Heym
- Franz Fühmann
- Brigitte Reimann
- Christa Wolf

Val van de Berlijnse Muur, einde van de DDR en de *Wiedervereinigung*

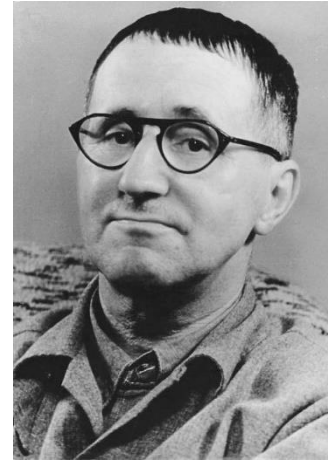
In 1989 was Hongarije het eerste land dat het IJzeren Gordijn, de grens tussen Oost en West, opende. Via dat land en later via Tsjechoslowakije vluchtten veel Oost-Duitsers naar het Westen. Behalve het “Protest mit den Füßen” (vluchten, de benen nemen) demonstreerde men ook in de DDR zelf voor hervormingen. Vooral de ondemocratische SED moest het in deze protesten ontgelden.

De geweldloze demonstraties, de *Montagsdemonstrationen* in o.a. Leipzig, zijn van groot belang geweest voor de val van de muur. De onrust in het land werd in de herfst van 1989 zo groot dat de DDR-leiding in verwarring op 9 november 1989 plotseling de Muur opende. Iedereen kon toen van de ene op de andere dag vrij reizen. De ontwikkelingen voltrokken zich daarna razendsnel. Op 3 oktober 1990 kwam er officieel een einde aan veertig jaar Duitse deling, omdat de DDR ophield te bestaan en de 5 Oost-Duitse bondslanden (Mecklenburg-Vorpommern, Brandenburg, Sachsen-Anhalt, Thüringen en Sachsen) tot de DDR bijtraden.

Bertolt Brecht – Die Lösung

Bertolt Brecht (1898 – 1956)

- Een Duitse theaterbeoefenaar, toneelschrijver en dichter.
- Hij schreef “Didaktische Lehrstücke” en werd hij een vooraanstaand theoreticus van episch theater met het zogenaamde *Verfremdungseffekt* (V-effect). Dat epische theater noemde hij later liever 'dialectisch theater'.
- Bekendste stukken: “Dreigroschenoper”, “Das Leben des Galilei“, „Der Gute Mensch von Sezuan“ & „Mutter Courage“.
- Hij is ook bekend van zijn (kritische) gedichten. Bijvoorbeeld zijn “Buckower Elegien”. Deze gedichten van Brecht zijn persoonlijke overpeinzingen over wat er bereikt is en wat nog niet. Bekende voorbeelden zijn: “An die Nachgeborenen” & “Die Lösung”.

Bertolt Brecht wordt op 10 februari 1898 geboren in Augsburg. Van jongs af aan is hij al druk bezig met toneel en ontwikkelt zich tot een kritische theatermaker. Tijdens zijn eerste optredens bekritiseert hij bijvoorbeeld de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Hij noemt de Duitse soldaten daarin “hersenloos kanonnenvlees”; het leverde hem veel kritiek op.

Aan het begin van zijn studententijd werd Brecht opgeroepen om te dienen in het leger als verpleger. Brecht heeft echter niets met oorlog en geweld en dit is voor hem dan ook een traumatiserende ervaring.

In 1924 verhuist Bertolt met zijn familie naar Berlijn en wordt hij gegrepen door de politiek. Hij voelt zich thuis bij het communisme en hier baseert hij zijn werk dan ook op. Zijn verhalen en toneelstukken zijn episch theater geworden, dat is een vorm van theater waarin het verhaal en de boodschap centraal staan en hij de mensen aan het denken wil zetten.

Brecht vlucht na de machtsovername van Hitler in 1933 naar het buitenland, omdat zijn werken nu niet zijn toegestaan (het Hitler-regime was anticomunistisch). Via Denemarken, Finland en de Sovjet-Unie vestigt hij zich uiteindelijk in Amerika. In 1949 keerde hij naar Duitsland terug en ging in Oost-Berlijn, in de DDR wonen. Daar werkte hij aan het theater van het Berliner Ensemble, Theater am Schiffbauerdamm, waar hij de kans kreeg om zijn eigen stukken op te voeren. Zijn stukken worden zo nu en dan opgevoerd in steden buiten de DDR. Die optredens buiten de DDR leiden weer tot spanningen in de DDR zelf, hij krijgt te maken met de censuur van het Oostblok en ziet enkele van zijn stukken afgekeurd worden.

Zijn relatie met de machthebbers van de SED was tweeslachtig. Aan de ene kant had hij de hoop dat de DDR de mensen na de verschrikkingen onder het naziregime een menswaardig bestaan zou kunnen bieden. Aan de andere kant vond hij dat de claim, die de partij de kunst oplegde, de creatieve vrijheid van de kunstenaar te zeer in de weg stond. De “opvoedende taak” die de partij de kunst voorschreef was hem te beperkt.

In zijn laatste levensjaren is Brecht druk bezig met het stimuleren van getalenteerde schrijvers en toneelspelers. Vlak voor zijn dood in 1955 ontvangt hij nog de Stalin-Vredesprijs en hij sterft op 58-jarige leeftijd aan een hartinfarct in 1956. Na zijn dood blijven veel stukken van hem nog verboden in landen vanwege het communisme die in zijn stukken verwerkt zijn. Tegenwoordig zijn in alle landen zijn stukken openbaar en worden zijn toneelstukken nog steeds opgevoerd.

Volksopstand in de DDR (1953)

Brecht kwam in 1953 in conflict met de partij. Op 17 juni van dat jaar kwam het namelijk tot een opstand van arbeiders in vele steden van het land, omdat de partij hen verplicht had nog harder te werken zonder dat daar een passende vergoeding tegenover stond. Arbeiders die aan de Stalinallee, tegenwoordig Karl Marx Allee, in Berlijn werkten, hadden tot de staking opgeroepen. De opstand kon alleen met militair machtsvertoon (met tanks uit Moskou) worden neergeslagen. (West-)Berlijn heeft nog steeds een straat van de 17^e juni (deze loopt dwars door het park Tiergarten).

Die Lösung

Over deze Volksopstand van 1953 schreef Bertolt Brecht het gedicht “Die Lösung”:

Die Lösung	De oplossing
<p>Nach dem Aufstand des 17. Juni Ließ der Sekretär des Schriftstellerverbands In der Stalinallee Flugblätter verteilen Auf denen zu lesen war, daß das Volk Das Vertrauen der Regierung verscherzt habe Und es nur durch verdoppelte Arbeit zurückerobern könne. <u>Wäre es da Nicht doch einfacher, die Regierung Löste das Volk auf und Wählte ein anderes?</u></p>	<p>Na de opstand van de 17de juni Liet de secretaris van de Schrijversbond In de Stalinallee vlugschriften uitdelen Waarop te lezen stond dat het volk Het vertrouwen van de regering had verspeeld En het alleen door dubbelhard werken Terug kon winnen. <u>Was het eigenlijk Niet eenvoudiger geweest als de regering Het volk had opgeheven en zich Een ander gekozen had?</u></p>

“Zou het niet eenvoudiger zijn wanneer de regering het volk zou ontbinden en een ander volk zou kiezen?” Zo reageerde de Oost-Duitse toneelschrijver in zijn gedicht toen er na het neerslaan van de Oost-Berlijnse opstand in 1953 pamfletten werden verspreid met de boodschap dat het volk het vertrouwen van de regering verspeeld had en dat moest terugwinnen door tweemaal zo hard te werken. Het was een riskante uitspraak onder een totalitair regime dat in een crisis verkeerde, maar Brecht kon zich dat als icoon van het Oost-Duitse theater veroorloven. Het gedicht werd tijdens zijn leven nooit in de DDR gepubliceerd (wel in de vrije BRD). Hoewel sommige strenge SED-partijleden Brecht graag vanwege zijn dissidente (andersdenkende) geluiden hadden aangepakt, is het zover nooit gekomen. Brechts naam in de wereld was te groot om hem iets aan te doen, zonder daar als regime zelf grote schade van te ondervinden.

1968 – 1990: Literatuur in beiden Staaten

Historische achtergrond

De jaren van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog hadden in West-Europa geleid tot een ongekenkende welvaart voor allen en tot stabiele democratische verhoudingen. In de ogen van sommigen was deze situatie echter schijn. Oude elites hielden de economische en politieke machtsposities nog steeds bezet. Bovendien was de ‘Entnazifizierung’ (denazificatie) maar ten dele gelukt, omdat verschillende voormalige nationaalsocialisten nog steeds machtsposities bekleedden.

De jaren tachtig werden in eerste instantie gekenmerkt door grote economische malaise, niet in de laatste plaats veroorzaakt door een steeds hogere olieprijs. Na jaren van voorspoed en ongekenkende groeicijfers werd de Westerse wereld geconfronteerd met massaontslagen en een vergaande herstructurering van de economie.

De militaire en economische concurrentie tussen Oost en West zorgde voor een uitputting van de mogelijkheden van de communistisch geregeerde landen in Oost-Europa. Deze landen werden in steeds grotere mate afhankelijk van kredieten vanuit het Westen. De slechte omstandigheden van de mensenrechten zorgden, naast het economische failliet van de communistische heilsleer, ook voor een moreel failliet.

Mede door de hervormingspolitiek aan het eind van de jaren tachtig in de Sovjet-Unie onder Michael Gorbatsjov die gericht was op meer openheid en democratie, durfden de Oost-Europese satellietstaten een meer eigen politieke koers te varen. Hierbij ging men zich steeds meer op het Westen richten. De opening van het IJzeren Gordijn in de zomer van 1989 in Hongarije leidde uiteindelijk tot de val van het communisme in Oost-Europa. Het hoogtepunt van deze ontwikkeling was de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989. Dit leidde tot de officiële vereniging van beide Duitslanden op 3 oktober 1990 en tot het einde van de deling van Europa en van de Koude Oorlog.

Situatie in het land: *Deutscher Herbst & Rote Armee Fraktion (RAF)*

In de jaren ‘70 ontstond er bij de naoorlogse generatie geleidelijk aan steeds meer verzet. In de tweede helft van de jaren zestig ontstond in West-Duitsland onder jongeren een grote protestbeweging naar Amerikaans voorbeeld. Studenten kwamen in opstand tegen hun ouders, tegen autoritaire structuren in het onderwijs en ondemocratische verhoudingen in de maatschappij. Zij zetten vraagtekens bij traditionele waarden van oudere generaties en bij de consumptiemaatschappij, waarin zij leefden. Dat reikte van normaal protest langs democratische weg tot agitatie van radicale groepen, die met geweld probeerden hun doelstellingen te realiseren. Duitsland was met name in de jaren zeventig in de ban van terroristisch geweld van de Rote Armee Fraktion (RAF) of Baader-Meinhof-Gruppe. Na de hoogtijdagen van het geweld in 1977 nam dit langzaam af.

Die Rote Armee Fraktion / Baader-Meinhof-Gruppe

Sommige studenten vonden de demonstraties een ontoereikend middel om hun uitgangspunten te realiseren. Zij gingen verder in hun verzet en organiseerden terroristische acties om hun doelen te bereiken: brandstichtingen, bankovervallen, bomaanslagen en gijzelingen. De Rote Armee Fraktion was de actiefste naoorlogse links-extremistische terreurgroep in de Bondsrepubliek Duitsland. De eerste generatie ontstond rond 1970 en is opgericht door onder meer Horst Mahler, Gudrun Ensslin en Andreas Baader, die later gezelschap kregen van Ulrike Meinhof. Naar de leiders Andreas Baader en Ulrike Meinhof van de RAF werd de groep de Baader-Meinhof-Gruppe genoemd.

In 1977, tijdens de zogenaamde Deutscher Herbst, raakte het geweld op zijn hoogtepunt. De belangrijkste leiders van de Erste Generation van de RAF, Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Jan-Carl Raspe en Irmgard Möller werden al enige jaren in Stammheim, een gevangenis bij Stuttgart, gevangen gehouden. Om hen vrij te krijgen, gijzelden navolgers – de zogenaamde Zweite Generation – de voorzitter van het werkgeversverbond Hanns-Martin Schleyer (zie foto).

Tezelfdertijd kaapten sympathiserende Palestijnen een toestel van de Lufthansa. Dat toestel werd uiteindelijk in Mogadishu in Somalië door een speciale eenheid van de Bundespolizei, GSG 9, bevrijd. De gevangen leden van de RAF in Stammheim pleegden daarop, volgens sommigen onder verdachte omstandigheden, zelfmoord in hun gevangenis. Korte tijd daarna werd Schleyer dood teruggevonden in een bos in België.

Hoewel in de jaren tachtig ook nog steeds aanslagen werden gepleegd door de zogenaamde Dritte Generation, bereikte het geweld niet meer het niveau van de jaren zeventig. Vele terroristen konden gevangen worden genomen en werden tot hoge celstraffen veroordeeld. De RAF heeft zich pas in 1998 officieel opgeheven. De groep was uiteindelijk verantwoordelijk voor 34 moorden, talloze bankovervallen en bomaanslagen.

Vergangenheitsbewältigung und Erinnerungskultur: Brechen des Schweigens

Tussen alle protesten en gewelddadigheden kwam een andere onderwerp steeds meer in de schijnwerpers te staan: de verwerking van het verleden. Direct na de oorlog hadden in Nürnberg de eerste processen tegen de zwaarste oorlogsmisdadigers reeds plaatsgevonden. Daarna vonden er in de jaren zestig een reeks van vervolprocessen plaats tegen hoge ambtenaren, artsen en industriëlen. Tijdens de Trümmerliteratur werden de (negatieve) gebeurtenissen van de oorlog voor het laatst intensief behandeld. Maar in de jaren '50 en begin jaren '60 keek men vooral vooruit vanwege de wederopbouw en ontwikkeling van beide Duitse staten.

De naoorlogse generatie (de studenten die in opstand kwamen tegen hun ouders, tegen autoritaire structuren in het onderwijs en ondemocratische verhoudingen in de maatschappij) wilden na al het zwijgen over de Tweede Wereldoorlog antwoorden op hun vragen over wat er voor hun geboorte allemaal is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog en het naziregime.

Dit zorgde voor een opleving van de ‘Vergangenheitsbewältigung’ (kritische uiteenzetting met het verleden) die de basis legde voor de Duitse ‘Erinnerungskultur’.

Erinnerungskultur

Erinnerungskultur oftewel herinneringscultuur beschrijft hoe individuen en de samenleving omgaan met hun verleden en geschiedenis. Groepen mensen komen bijeen om de historische en culturele gebeurtenissen van die tijd met elkaar delen. Elk land en volk deelt een gemeenschappelijke geschiedenis (dit heet het collectieve geheugen). Alles wat men (nog) weet wordt met elkaar gedeeld. De naoorlogse generatie brak dus het zwijgen door intensief te vragen naar het nazistische verleden van hun land en de rol van hun ouders hierin. Dit voordat alle gebeurtenissen de vergetelheid raakten, want van en uit de geschiedenis kan men veel leren en lessen trekken voor (het handelen in) de toekomst.

In deze context ondernamen ook belangrijke Duitse politici stappen die leiden tot meer openheid in het land m.b.t. hun geschiedenis. De foute kant van Duitsland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog moest geaccepteerd en ‘aufgearbeitet’ worden. Zodoende bezocht de toenmalige Duitse bondskanselier Willy Brandt het buurland Polen, dat Duitsland in 1939 nog binnenviel en bezette. Bij het monument voor de opstand van het getto van Warschau hield hij een toespraak en maakte hij zijn beroemde knieval. Hij wilde hiermee het Poolse volk om vergiffenis vragen. Vergiffenis voor de daden van zijn land ten tijde van het naziregime. Het was een empathische daad die een brug sloeg naar de geschiedenis van het Duitse volk en zijn slachtoffers. Als Duitse bondskanselier voelde hij de collectieve schuld van zijn land en besloot hij dus openbaar spijt te betuigen voor de misdaden die door de nazi’s waren begaan. Dit gebaar heeft diepe indruk gemaakt op internationaal niveau en het markeert het aanbreken van een nieuwe tijd in Duitsland. Men liep niet meer weg voor de criminele wandaden van het naziregime uit het verleden, maar probeert de gebeurtenissen van toen leven te houden voor de naoorlogse generatie opdat zoiets nooit meer in de toekomst zal gebeuren.

Toenmalig West-Duitse bondskanselier Willy Brandt maakt een knieval bij het monument voor de opstand in het getto van Warschau (Polen). Met dit gebaar vroeg hij Polen om vergiffenis voor de daden van zijn land tijdens WOII.

Een van de meest gangbare manieren om de geschiedenis levend te houden voor toekomstige generaties is het bouwen van monumenten, zoals het Holocaustmonument in Berlijn (Denkmal für die ermordeten Juden Europas).

Literatuur

Aan de literatuur zijn de ontwikkelingen in de maatschappij van de jaren '70 en '80 niet onopgemerkt voorbijgegaan. Aanvankelijk was de roep om engagement van de studentenprotesten erg sterk. Daarop ontstond in de jaren zeventig in zekere zin een reactie met grote aandacht voor het subjectieve, persoonlijke en alledaagse. De jaren tachtig werden vooral gekenmerkt door nadruk op literatuur als spel met het schone, waarvan zonder verwijzing naar moraal of vaste betekenis door elke lezer op eigen wijze van genoten mocht worden. Grofweg zou je volgende vier fasen in de ontwikkeling van de literatuur kunnen onderscheiden:

1. Engagement en protest (Engagierte Literatur)

In de ruimste zin is geëngageerde literatuur elke literatuur die een politiek, sociaal, religieus of ideologisch engagement onthult en deze presenteert en promoot met behulp van literatuur. Geëngageerde literatuur gaat niet primair over esthetische waarden of stilistische experimenten. Literatuur was er niet om op zichzelf mooi te zijn als kunstvorm, maar om een politieke boodschap over te brengen of kritiek te uiten op het politieke systeem (passend bij de studentenprotesten van deze tijd). Geëngageerde schrijvers in Duitsland waren bijvoorbeeld Heinrich Böll en Günter Grass.

2. Aanval op burgerlijke cultuur (Neue Subjektivität)

Als tegenbeweging op de geëngageerde literatuur kwam in de jaren '70 de *Neue Subjektivität* (nieuwe subjectiviteit) als nieuwe richting in de Duitse literatuur. Deze soort literatuur richtte zich op onderwerpen als persoonlijke dromen en problemen in het privéleven met grote aandacht voor het subjectieve, persoonlijke en alledaagse. Duitse schrijvers van de nieuwe subjectiviteit waren Rolf Dieter Brinkmann, Peter Handke, Botho Strauß en Thomas Bernhard.

3. Deconstructie (Postmodernismus)

Ook kwam er literatuur op als spel dat geen vooropgezet politiek doel dient, maar is vrije kunst uit liefde voor het schrijven is ontstaan. Er kwam kritiek op literatuur als kunst voor de kunst, want bij deconstructieve literatuur gaat het om de leesbaarheid en populariteit. Het postmodernisme is een uit de architectuur overgenomen begrip in de literatuur. Het gaat hierbij om een open kunstvorm, waarin vrij wordt omgegaan met oude elementen; zo worden bijvoorbeeld citaten bewust overgenomen en door montagetechniek tot nieuwe betekenissen gevormd. Vaak worden oude literaire tradities met modernere vermengd en wordt er geëxperimenteerd. Zo wordt de chronologie als leidraad voor een vertelling wordt vaak losgelaten. Bekende postmoderne Duitse schrijvers waren Christoph Ransmayer, Robert Schneider en Patrick Süskind.

4. Doorlaatbaarheid van systemen

Ondanks het bestaan van de muur en daarmee Duitse deling beïnvloedten kunst en cultuur in Oost en West elkaar in de jaren tachtig voortdurend. Er is sprake van wederzijdse beïnvloeding en van een naar elkaar toe groeien. Oost-Duitse schrijvers gaan zich expliciet op het westen oriënteren. Hier kun je denken aan Sarah Kirsch en Hilde Domin, maar vooral aan de dichtkunst van jongere schrijvers uit de DDR als Durs Grünbein en Uwe Kolbe.

Richard von Weizsäcker – Rede am 8. Mai 1985

Richard von Weizsäcker (1920 – 2015)

Richard von Weizsäcker (CDU) was Duitse bondspresident van 1984 tot 1994 en zowel in buiten- als binnenland ongekend populair. Na een termijn als West-Duitse bondspresident werd hij in 1989 herkozen als eerste bondspresident van het herenigde Duitsland. Zijn aanzien en autoriteit waren zo groot dat de SPD (de andere grote partij naast het CDU) bij zijn herverkiezing in 1989 niet eens meer een tegenkandidaat opstelde. Een groot deel van dat aanzien had hij verworven met zijn manier van optreden: diplomatiek, verzoenend, maar ook vasthoudend. Op dezelfde manier hield hij zijn beroemd geworden toespraak van 8 mei 1985.

De historische rede: *Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft* (8 mei 1985)

In zijn toespraak in de Bondsdag in Bonn stond Von Weizsäcker in 1985 stil bij het leed dat de nazi's de wereld hadden aangedaan, en noemde 8 mei 1945, toen Duitsland capituleerde, ook een bevrijding voor Duitsland zelf. Hij ging tevens in op het lijden dat met de capitulatie voor velen begon, zoals voor de *Heimatvertriebenen*, voor gevangen Duitse soldaten, voor mensen die dakloos en gedesillusioneerd waren geraakt en rouwden om familie en vrienden. De oorzaak van deze ellende was echter niet de capitulatie, aldus de president destijds, maar Hitlers machtsovername, vele jaren eerder. "Wij mogen 8 mei 1945 niet los zien van 30 januari 1933."

Weizsäcker hield deze toespraak zo overtuigend en vertrouwelijk en gaf mensen nieuwe hoop en een nieuw uitgangspunt. Ze zeiden dat het verleden niet mag worden vergeten, het hoort bij Duitsland, "het is van ons". Richard zei dat 8 mei niet alleen een dag van mislukking en nederlaag was, maar ook een dag van bevrijding. De angst is voorbij, het gevaar is geweken. Duitsland kan weer in vrede leven. **Met deze uitspraak in zijn toespraak over de bevrijding van het nationaalsocialisme gaf Von Weizsäcker vorm aan het uitgangspunt van de herinneringscultuur in de Bondsrepubliek Duitsland.**

De toespraak maakte veel positieve reacties los, vooral buiten Duitsland. Het was voor het eerst dat een zo hooggeplaatste Duitse politicus op een dergelijke manier over de verantwoordelijkheid voor het naziverleden sprak en tegelijkertijd inging op het leed van de Duitsers zelf (iets dat eerst als *not done* beschouwd werd). Voor veel van Von Weizsäckers landgenoten betekende 8 mei 1945 toen vooral capitulatie, verlies en nederlaag. Hij gaf aan die datum in zijn toespraak juist een speciale betekenis; namelijk een bevrijding. De capitulatie en nederlaag van Duitsland kan ook gezien worden als bevrijding. Een bevrijding van een naziregime vol haat. Het verliezen van de oorlog zorgde er in (West-)Duitsland immers voor dat er een democratische rechtsstaat kon ontstaan. De meedogenloosheid en openheid waarmee Von Weizsäcker de oorzaken analyseerde die hebben geleid tot de oorlog, de Holocaust, de verdrijving van mensen en het verdeelde Europa, en conclusies trok voor het heden, was ongekend voor een publieke toespraak van een West-Duits staatshoofd.

- **“Es gab keine Stunde Null“**

„Es gab keine ‚Stunde Null‘, aber wir hatten die Chance zu einem Neubeginn. Wir haben sie genutzt so gut wir konnten. An die Stelle der Unfreiheit haben wir die demokratische Freiheit gesetzt“. Veertig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog trok Von Weizsäcker de conclusie dat de Bondsrepubliek Duitsland haar plaats had gevonden onder de staten met democratische grondwetten in de westerse traditie.

- **“Tag der Befreiung vom menschenverachtenden System der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft.“**

Von Weizsäcker verduidelijkte dat de dag van het einde van de oorlog in Europa, die door elk volk anders werd ervaren, voor de Duitsers echter geen dag van nederlaag was geweest, maar een *“Tag der Befreiung vom menschenverachtenden System der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft“* (Dag van de bevrijding van het onmenselijke systeem van nationaalsocialistische tirannie). 8 mei en de gevolgen ervan, waarmee ook de deling van Duitsland werd bedoeld, waren onlosmakelijk verbonden met het begin van de nationaalsocialistische dictatuur in Duitsland in 1933.

- **„Schuld ist, wie Unschuld, nicht kollektiv, sondern persönlich“.**

In zijn toespraak laat Weizsäcker zijn afkeer weten t.o.v. de Duitse collectieve schuld aan de oorlog (Kollektivschuld). Hij spreekt echter van een "schweren Erbschaft" (zware erfenis) die de Duitse voorvaders aan de huidige generatie hebben nagelaten en eist dat alle Duitsers het verleden aanvaarden. De naoorlogse generaties kunnen er namelijk niks aan doen wat er in het verleden is gebeurd, wel kunnen zij hun voorvaderlijke geschiedenis als les zien voor de toekomst.

Die Bitte an die jungen Menschen lautet: Lassen Sie sich nicht hineintreiben in Feindschaft und Haß gegen andere Menschen, gegen Russen oder Amerikaner, gegen Juden oder Türken, gegen Alternative oder Konservative, gegen Schwarz oder Weiß. Lernen Sie, miteinander zu leben, nicht gegeneinander.

(Richard von Weizsäcker)

Een wijze les van Von Weizsäcker aan de jonge generatie: “Het pleidooi aan de jongeren is: Laat u niet verleiden tot vijandschap en haat tegen andere mensen, tegen Russen of Amerikanen, tegen Joden of tegen Turken, tegen alternatief of tegen conservatief, tegen zwart of tegen wit. Leer met elkaar te leven, niet tegen elkaar.” Kortom: wees verdraagzaam!

1989 – 2015: Wende-Literatur & Literatur der Gegenwart

Historische achtergrond

De Duitse eenheid is sinds 1990 met horten en stoten tot stand gekomen. De opbouw van de nieuwe Bundesländer heeft grote hinder ondervonden van veertig jaar dictatuur en economisch wanbeleid. De problemen die dit met zich meebracht, werden versterkt door een economische crisis in de jaren negentig, met werkloosheid tot wel twintig procent in de voormalige DDR en grote financiële afhankelijkheid van het Westen. Een kant en klare oplossing voor de problemen van de hereniging was er niet. Intussen schreed de globalisering, aangewakkerd door intensiever gebruik van de nieuwe media, zoals computer, internet en de invoering van nieuwe productiemethoden, met rasse schreden voort.

In 1992 werd het verdrag van Maastricht getekend en de basis gelegd voor een gemeenschappelijke munt – de euro – , die in 2002 in heel Europa zou worden ingevoerd. Nog één keer kon een coalitie onder leiding van Helmut Kohl (CDU) aan de macht blijven. Het regeringscentrum werd in 1996 van Bonn naar Berlijn verplaatst.

In 1998 echter moest Kohl na 16 jaar Bundeskanzler te zijn geweest, plaatsmaken voor een rood-groene regering onder leiding van Gerhard Schröder (SPD), die het slechts tot 2005 zou volhouden. Deze regeringsperiode werd enigszins gekenmerkt door chaos. Beide coalitiepartijen (SPD en Grüne/Bündnis 90) waren niet zo goed op elkaar ingespeeld. De op de verre achtergrond nog meespelende idealen van de jaren zestig en zeventig, waar deze linkse partijen zich oorspronkelijk toe verplicht hadden, bleken niet zo eenvoudig aan nieuwe tijden aan te passen.

Dat neemt niet weg, dat er wel degelijk het één en ander bereikt is, zoals afspraken over de atoompolitiek, vergoedingen voor vroegere dwangarbeiders onder het naziregime en de regeling van immigratie door middel van moderne wetgeving. Het lukte echter niet, ondanks een nieuw programma dat de economie nieuwe impulsen moest geven, om het aantal werklozen terug te brengen. ‘Agenda 2010’ en de hervorming van de sociale bijstand, ‘Hartz-IV’ genaamd, die hieraan moesten bijdragen, stuitte op veel weerstand in de samenleving. Rechtse partijen gingen de plannen niet ver genoeg en links kritiseerde Schröder vanwege sociale kaalslag.

Internationaal moest de regering Schröder een houding bepalen ten aanzien van de oorlog in het voormalige Joegoslavië (1992 – 1995), de oorlog in Irak na de aanval op het WTC in New York op 11 september 2001 en de dreiging van het islamitische terrorisme. Vanwege het grote stemmenverlies voor de rood-groene coalitie in de deelstaat Nordrhein-Westfalen (Noordrijnland-Westfalen), stuurde Schröder aan op nieuwe verkiezingen, die hij tot ieders verrassing nipt verloor.

Sinds 2005 is Angela Merkel (CDU) afwisselend met de liberale FDP en de sociaal-democratische SPD aan de macht. Zij bouwde voort op het nieuwe politieke klimaat dat Schröder voorbereid had. Dit werd gekenmerkt door grote aandacht voor het milieu, modernisering van de verzorgingsstaat en het serieus nemen van de uitdagingen van de globalisering.

1990-1998

1998-2005

2005-2021

CDU

SPD

CDU

De Duitse bondeskanseliers van na de Duitse hereniging: Helmut Kohl, Gerhard Schröder & Angela Merkel

Situatie in het land

Op 4 november 1989, nog voor de Val van de Muur, vond er een vele uren durende demonstratie plaats op de Alexanderplatz in Oost-Berlijn. Hier traden schrijvers, toneelspelers en politici op. Ondanks de zeer kritische geluiden ten aanzien van het regime sprak niemand over het einde van de DDR, maar veeleer over een hervorming van het land.

Bij de eerste vrije verkiezingen op 18 maart 1990 bleek echter uit de resultaten met 48% stemmen voor de CDU en 21% voor de SPD, dat er een duidelijke keuze voor het westerse, democratische en kapitalistische model was gemaakt. Dit waren historische momenten, want hiermee kwam een eind aan de communistische ideologie, die sinds 1917 de strijd had aangeboden tegen het fascisme en tegen het kapitalisme.

Tegenstanders van het fascisme hadden nu geen alternatieven meer. Voor een hele generatie schrijvers en intellectuelen die in Duitsland in de jaren dertig was geboren, moest het begrip 'waarheid' opnieuw uitgevonden en gedefinieerd worden. Voor een representatieve rol was voor hen in de toekomst noch in Oost-, noch in West-Duitsland veel ruimte meer. Net als bij de "Stunde Null" na de oorlog, moest er nu na de "Wende" (hereniging van Duitsland) weer opnieuw georiënteerd worden; niet alleen in de maatschappij, maar ook in de literatuur.

Literatuur

In de geschiedenis van Duitsland bedoelen ze met "Die Wende" de val van de Berlijnse Muur (9 november 1989) en het einde van de DDR (3 oktober 1990). Wendeliteratuur is vooral:

- ➔ Literatuur die terugblijkt op het leven in de voormalige DDR;
- ➔ Literatuur die direct na de Val van de Muur verschijnt;
- ➔ Literatuur die zich expliciet met de gevolgen van de Duitse eenwording bezighoudt.

Literatuur die terugblijkt op het leven in de voormalige DDR

De nieuwe literatuur die de Wende als thema heeft, beweegt zich aanvankelijk tussen heimwee, ook wel **Ostalgie** genoemd en een humoristische afrekening met de generatie die in de opbouw van een socialistische staat heeft geloofd.

Ostalgie (een samensmelting van *Ost* (oost) en *Nostalgie* (heimwee naar het verleden))

Op 26 november 1989 verscheen in belangrijke kranten in de voormalige DDR nog de tekst "Für unser Land". Hierin pleitte een grote groep schrijvers en intellectuelen uit de DDR voor een doorstart van de economisch en politiek failliete DDR als alternatief voor het kritiekloos opgaan in de BRD. Hoe goed bedoeld ook om de culturele verworvenheden en de goede kanten van de DDR niet zomaar op te offeren, dit appel kwam veel te laat en werd door velen zelfs als verraad beschouwd. Tot de ondertekenaars behoorden Volker Braun en Christa Wolf.

Een belangrijk thema in de Wende-Literatur is dus **Ostalgie**; het terugverlangen naar het dagelijks leven ten tijde van de DDR. Misschien wel de belangrijkste motivatie voor de Ostalgie was de afwezigheid van werkloosheid in de DDR. Ostalgie zou inderdaad geïnspireerd kunnen zijn door een verlangen bij de voormalige "Ossies" naar de bestaanszekerheid en gemeenschapszin in de DDR. Vóór 1990 konden ze niet getroffen worden door werkloosheid. De DDR had niet alleen negatieve kanten zoals het geen vrijheid hebben door de SED-dictatuur en de spionage door de Stasi, maar dus ook positieve kanten die het socialistische systeem met zich meebracht zoals de bestaanszekerheid en gemeenschapszin.

Naast verhalen over het terugverlangen naar de DDR kwamen er ook literaire werken die direct na het vallen van de Muur verschenen en dus een verwerking waren van die gebeurtenis. Ook na het vallen van de DDR en de hereniging van Duitsland (1990) ontstonden er werken die zich bezighielden met de (zowel positieve als negatieve) gevolgen van de Duitse eenwording en de integratie van de *Neue Bundesländer*.

Opnieuw gedenken

Na de Val van de Muur werd ook de vraag naar een Holocaust-Mahnmal in Berlijn plotseling heel actueel. Veel moderne Duitse schrijvers mengden zich met hun romans over de Tweede Wereldoorlog onwillekeurig in de discussie over gedenken. De herdenkingsdrang die in de jaren '70 en '80 in West-Duitsland door de *Vergangenheitsbewältigung* en *Erinnerungskultur* was ontstaan bleef bestaan. Nu Duitsland weer verenigd was konden ze ook in het voormalige Oosten beginnen met verwerken van het verleden. Het thema "Erinnerungskultur" blijft tot op heden uiterst actueel; niet alleen op politiek en maatschappelijk niveau, maar ook in de literatuur.

Coming of Age

Na de Wende was heroriëntatie en het opnieuw zoeken naar een levenszin erg actueel. Een belangrijk literair genre dat dit oppakt is *coming of age*. Een boek of film met dit genre richt zich op de psychologische en morele groei van de hoofdpersoon, vaak van jeugd tot volwassenheid. De hoofdpersonen, meestal in de tienerjaren, komen meer over zichzelf en over de maatschappij te weten. Veel terugkerende thema's zijn (seksuele) identiteit en het ontwikkelen van een politieke opinie.

Stem van migranten

De eerste groep migranten die na de Tweede Wereldoorlog naar Duitsland kwamen, waren gastarbeiders uit Zuid-Europa. Vanaf de jaren zeventig werd er van gastarbeidersliteratuur gesproken. Hiermee werd de door de gastarbeiders zelf in het Duits geschreven literatuur bedoeld. Kenmerkend voor deze groep was de aandacht die zij in hun teksten vroegen voor de situatie van gastarbeiders. Zij hielden echter tevens een pleidooi voor een nieuw geluid van schrijvers die niet tot het gevestigde Duitse literatuurbedrijf behoorden. De migranten in Duitsland kregen door het schrijven van literatuur letterlijk een stem. Het zorgde voor nieuwe thema's en perspectieven.

Lesebühne

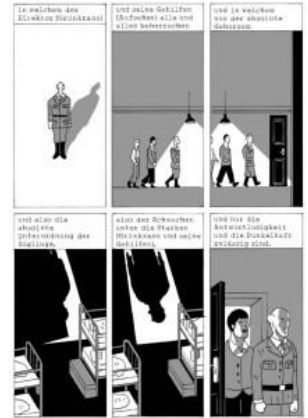
Het literatuurbedrijf is in de laatste decennia onder invloed van de techniek snel veranderd. Nieuwe media bieden ongekende mogelijkheden om teksten op nieuwe en originele wijze onder de aandacht van het publiek te brengen. Uitgevers en boekhandels hebben er alle belang bij om met nieuwe mogelijkheden die het internet voor de verkoop biedt, te experimenteren. Naast de zogenaamde *Wasserglasvorlesungen*, de traditionele en wat stijve lezingen door een schrijver, gevolgd door een gesprek, verkoop en signering, zijn er nieuwe vormen van boekpresentaties in zwang gekomen. Wie literatuur aan de man wil brengen, moet emoties losmaken en literatuur laten beleven.

Literatuuravonden als multimediale events met muziek en beeld zorgen voor het gewenste partygevoel en zijn niet meer weg te denken uit het moderne literatuurbedrijf. Vroeger hadden de clubs en cafés, waar nieuwe literatuur besproken werd, wellicht nog iets van een subcultuur van een kleine groep. In de DDR kwamen bijvoorbeeld kritische schrijvers noodgedwongen op minder gangbare plaatsen bijeen, zoals bij één van hen thuis of op wisselende geheime plekken of besloten clubs.

Tegenwoordig zijn zulke clubs een ware cultus geworden. Elke zichzelf respecterende stad heeft wel één of meerdere “Lesebühnen” (leespodia), waar in theaterachtige shows voorgelezen, geëxperimenteerd en gefeest kan worden. Hierin staat het nieuwe en originele vaak voorop. Jonge, nog niet gevestigde schrijvers krijgen er de kans te experimenteren. Vaak zijn er nog helemaal geen gedrukte teksten, hooguit het internet, waarvan sommige ook weer snel verdwijnen andere daarentegen hun weg naar de uitgevers vinden.

Graphic Novel

Literatuur kan niet meer om de moderne beeldcultuur heen. Deze trend zie je ook terug in de uit Amerika en Japan overgewaarde populariteit van de *graphic novel*, de comic en de manga. Soms wordt vergeten dat de comic in feite een Duitse uitvinding is, want in 1865 schreef en tekende de Duitse arts Wilhelm Busch de komische geschiedenis van Max en Moritz, een manier van literatuur bedrijven die leidde tot de moderne graphic novel. Zo wordt in Duitsland tegenwoordig jaarlijks de Max und Moritz-Preis uitgereikt voor de beste comic.

Een striproman of beeldroman (Nederlandse vertaling van graphic novel) is de benaming voor stripverhalen met het karakter van een roman: het beschrijven van de handelingen van personen in verband met hun karakter en innerlijk leven. Dit soort strips onderscheidt zich van het klassieke stripalbum door een veelal literaire inslag met uitgebreide en ingewikkelde verhaallijnen en is gewoonlijk bedoeld voor volwassenen.

Kenmerken en thema's van de Duitse literatuur na 1989

- **Wende-Literatur: De Duitse hereniging als thema**
- ➔ Literatuur die terugblijkt op het leven in de voormalige DDR (**Ostalgie**);
- ➔ Literatuur die direct na de val van de Berlijnse Muur verschijnt;
- ➔ Literatuur die zich expliciet bezighoudt met de gevolgen van de Duitse eenwording.
- **Opnieuw gedenken (Erinnerungskultur)**
- **Coming of Age**
- **Stem van migranten (nieuwe perspectieven)**
- **Nieuwe literaire vormen: Lesebühne & Graphic Novel**

Auteurs

- Patrick Süskind
- Thomas Brussig
- Christa Wolf
- Heiner Müller
- Volker Braun
- Jens Sparschuh

Thomas Brussig – Am kürzeren Ende der Sonnenallee

Thomas Brussig (1965 –)

Thomas Brussig groeide op als staatsburger van de DDR in het oostelijke stadsdeel van Berlijn, waar hij de *Heinrich-Hertz-Oberschule* bezocht en een opleiding als bouwvakker volgde. Beide opleidingen voltooide hij in 1984, waarna hij, zeer tegen zijn zin, zijn legerdienst deed. Tot 1990 had hij verschillende banen, onder andere als afwasser, museumbewaker, gids, fabrieksarbeider en portier. In 1990 ging hij aan de *Freie Universität Berlin* sociologie studeren, maar trok na drie jaar naar de filmacademie van Babelsberg. In 2000 studeerde hij af als dramaturg voor film en televisie.

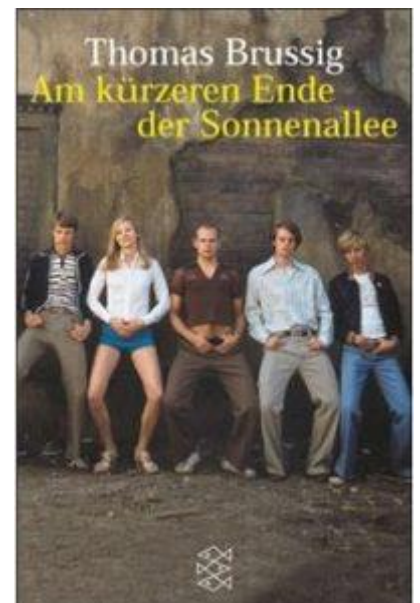
Brussig heeft vele boeken en teksten voor films en theater geschreven. De meeste spelen in de DDR of houden zich met de tijd rond de hereniging van beide Duitslanden bezig. Het werk van Thomas Brussig is sterk satirisch; het behandelt op ironische wijze de problemen die de laatste generaties Oost-Duitsers ondervinden in het herenigde Duitsland.

Am kürzeren Ende der Sonnenallee wordt wel als zijn beste, in elk geval als meest komische verhaal over het einde van de DDR beschouwd.

Sonnenallee & Am kürzeren Ende der Sonnenallee

Brussig is vooral bekend geworden met de film *Sonnenallee* (1999) waarvoor hij het script heeft geschreven. Dit script heeft hij in hetzelfde jaar bewerkt tot een roman met de titel *Am kürzeren Ende der Sonnenallee*. Het verhaal gaat over Micha Kuppisch die met zijn familie in de Sonnenallee in Oost-Berlijn woont. Hij brengt zijn tijd met zijn vrienden door. Allen zijn op hetzelfde meisje verliefd, willen dezelfde in de DDR verboden muziek beluisteren en nemen het DDR-regime waar het te absurd wordt, in de maling.

Het verhaal is eigenlijk een liefdesgeschiedenis met een goede afloop. Micha is op Miriam verliefd. Zijn vriend Mario aanvankelijk ook, maar hij vindt later een wat oudere vrouw, die zich existentialist noemt. Met haar smeedt hij het plan om een actie te starten om de DDR geleidelijk aan te kopen. Hun vriend Wuschel doet alles voor platen van de Rolling Stones. Aan het eind van het boek zal één van de verkregen platen hem bij een schermutseling met de politie bij de muur weten te redden voor een schot met een pistool.

Het boek zit vol met komische scènes. Aan de ene kant steken ze de draak met de clichés die in het Westen over de DDR bestaan. Zo spelen de vrienden uitgehongerde DDR-burgers voor een toeristenbus uit West-Duitsland. Aan de andere kant maken ze het regime openlijk belachelijk. Mario verandert een propagandistische uitspraak van Lenin. Van *Die Partei ist die Vorhut der Arbeiterklasse* maakt hij: *Die Partei ist die Vorhaut der Arbeiterklasse*. Dit komt hem uiteindelijk op verwijdering van school te staan.

Betekenis en kenmerken

Op humoristische wijze geeft de film een beeld van het leven van jonge mensen in Oost-Berlijn en aan de grens van de Berlijnse sector in 1973. De film is niet altijd trouw aan de geschiedenis en overdrijft soms opzettelijk typische problemen van de DDR-burgers om een plot te creëren dat iedereen begrijpt zonder eerst een geschiedenisboek te hebben gelezen,

Sonnenallee was omringd door controverses ten tijde van de uitgifte. Het was namelijk de eerste film (nog voor het succesvolle *Goodbye Lenin*) die de DDR komisch portretteerde. Voor veel mensen waren de gedachten aan de DDR en de Stasi echter nog pijnlijk.

De film *Sonnenallee* werd met meer dan twee en een half miljoen bezoekers een enorme hit in Duitsland en werd meerdere malen onderscheiden. Negatieve recensenten vonden dat de film de DDR verheerlijkte en de negatieve aspecten van het leven in Oost-Duitsland onder Erich Honecker beschreef. Maar positieve recensenten vonden deze kritiek oneerlijk, de film werd immers goed ontvangen door Duitse kijkers.

Zowel in de film als het boek komt er bij de personages en sfeer een sterk gevoel van saamhorigheid naar voren. Hiermee hoort de roman thuis in de discussie over DDR-nostalgie (oftewel: **Ostalgie**). Zoals eerder werd beschreven kreeg Brussig kritiek op het feit dat hij in zijn film en boek de DDR voorstelt als een onschuldig sprookjesland en dat hij op een dwaze, verzoenende manier een onaanvaardbare vrede met het verleden sluit.

Brussigs “(Am kürzeren Ende der) Sonnenallee” is eigenlijk gewoon een *coming of age-verhaal* dat zich in het grensgebied van Oost- en West-Berlijn afspeelt en zo zijdelings een interessante, lichtelijk nostalgische kijk geeft op deze plek en deze tijd.

De voormalige grensovergang op de Sonnenallee tussen Oost- en West-Berlijn. Het verhaal van Brussig speelt zich af in het Oost-Berlijnse gedeelte van de straat, oftewel: “am kürzeren Ende der Sonnenallee”.